

זיכרון להולכים
מארי חיים בן משה צאלח (צדוק) זצ"ל

נתבקש לבית עולמו
אור ליום חמישי י"א בכסלו ה'תשע"ד
תנצב"ה

מאת
אדם בן נון
יום שישי ערב שבת קודש וישב, י"ט בכסלו ה'תשע"ד

כל הזכויות שמורות

0507-397700

לק"י

פעמים רבות שוחח אתי מארי חיים צאלח על השעה שבה יסתלק מן העולם, וציווה עליי שאדאג לכמה דברים שהיו חשובים לו, ביניהם: שהלוייתו תתקיים על פי מנהג תימן הנהוג בעי"ת צנעא, מי יהיה מסדר ההלוויה, כיצד ישבו עליו שבעה בני משפחתו וכדו'. פעם אף ביקש שאבוא עם דף ועט, ושארשום את הדברים מפיו. וכך עשיתי, כלשון הפסוק (ירמיה לו, יח): "מפיו יקרא אלי את הדברים, ואני כותב על הספר בדיו". מארי חיים ביקש שאקרא את הדברים, והוא היה מתקן ומשפץ את הנוסח עד שערבו לו הדברים. באחת הפעמים אמר לי שאבקש ממורנו ורבנו הגאון הגדול הרב שלמה קרח שיספיד אותו. לבקשתי, כתב הרב דברים קצרים.

דברי זיכרון קצרים

מאת זקן רבני תימן

מורנו ורבנו הגאון הגדול הרב שלמה עמרם קרח שליט"א

רב העיר בני ברק

מארי חיים צאלח מחייב סגיא נהור

מארי חיים צאלח תפקד בעיניים פקוחות, הוא ריבץ תורה ואמר דרשות בעל פה, והיה דוגמא חיה לאמונה וקבלת היסורין ללא שום הרהור. היו לו נגינות מיוחדות בשירה שְהֶדֶם נשמע מתוך המקדש. ביניהם שיר אחד שביקשתי לפני כמה שנים מיד"ן הרב אדם בן נון שליט"א שיקליטו, וכדרכו בקודש אמר ועשה, יבורך מפי עליון על כל פעליו לשמר מסורת אבותינו הקדושים. מארי חיים צאלח זכה והאריך ימים עד לגיל 105 שנים. צדקתו ותמותו מפורסמת עוד בהיותו בתימן. התגורר בגדרה, והיו רבים שם סגיא נהור בשכונה אחת, והוא היה להם למורה דרך – לברכות ועצות ועזרה, על אף שהיה עצמו סגי נהור. אבדה לנו דמות הוד ממנה אפשר כמו לעשות קל וחומר: ומה אם בעיוורונו הגיע לכליל מעלות, קל וחומר אם היה פקוח. אבל כיון שהלל מחייב העניים גם מארי חיים צאלח מחייב סגיא נהור.

תנצב"ה

פרק א – תולדות חייו בתימן

מארי חיים היה מורי ורבי מקטנות. על אף הפרשי הגילים העצום בינינו הוא היה גם חברי הקרוב במשך שנים רבות. במשך כשלושים שנה סיפר לי מארי חיים סיפורים רבים על ימי חייו מאז ימי ילדותו, ותמיד היה מוסיף "אם היית לידי בצנעא...". בסיפוריו היו משפטים שחזרו כמו מנטרה, ביניהם: "עברו עלינו מים הזדונים", "קיבלנו הייסורין", "הלך העולם", "אתה מזכיר לנו עולם שהלך" ועוד.

הסיפורים מפוזרים בין ההקלטות הרבות שהקלטתי אותו, בגיליונות הספרים שבהם למדתי אתו, ועל מאות דפים ורשימות. מי יודע אולי פעם אמצא את הזמן לרכז את כל ההקלטות, לתמלל אותן, לאסוף את הסיפורים ולכתוב לי למזכרת את סיפור חייו המלא כפי ששמעתי ממנו. אך עד שתגיע שעת הכושר, עייתי ברשימותיי הזמינות ושמעתי מעט מההקלטות, בניסיון לשחזר מעט פרטים ששמעתי ממנו, ולחברם לסיפור אחד. משימה זו לא הייתה פשוטה,¹ מכמה סיבות: האחת, שכן אמרו חז"ל "אפילו שיחת חולין של תלמיד חכם צריכה תלמוד"; השנייה, סיפורי מארי חיים עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר; והשלישית מארי חיים היה מגלה טפח ומכסה טפחיים, ודי לחכימא ברמיזא.

מאמר זה כתבתי בדרך ובשיטה שכתבתי את המאמר "זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל" מהרצלייה. וכפי שכתבתי שם:

"במאמר זה אכתוב מעט זיכרונות על האיש ומעשהו רק ממה שסיפר לי הוא בעצמו או ממה שראיתי בעיניי. לא ערכתי ראיונות [מקיפים] עם בני המשפחה, עם חבריו הקרובים ועם מתפללי בית הכנסת.² כך שאין אני בא להקיף את דמותו הענקית, אלא רק להעלות ניצוצות וקווי אור שיהיו נגד עיניי לזיכרון".

גזע תרשימים

מארי חיים צאלח נולד בעי"ת צנעא, למשפחה רמת מעלה ומיוחסת. משפחת אביו היא משפחת צאלח (צדוק) הידועה, שהעמידה תלמידי חכמים רבים שהאירו את שמי תימן. המפורסם שבהם הוא כמוהר"ר יחיא צאלח – המהרי"ץ.³ וזהו ייחוסו של מארי חיים צאלח:⁴ חיים בן משה בן יחיא בן דוד⁵ בן יחיא⁶ בן דוד⁷ בן צאלח⁸ בן יחיא בן יוסף⁹ בן צאלח בן סאלם.

¹ לכן לא יימנע שיימצאו אי אילו טעויות בסדר הדברים ובחשבון השנים, וכך טבעו של עולם. ויש לזכור שגם כשאנו הצעירים מספרים על חבר זה או אחר שהוא גדול מאתנו בשנתיים, אין הכוונה שבדקנו את תאריך הלידה, אלא כך נראה לנו בערך על פי השערות שונות, ולאחר בדיקה ייתכן שהחבר גדול בשנה או בשלוש שנים ואולי בכלל השנתון זהה. קל וחומר כשזקן משחזר תאריכים וסיפורים מלפני למעלה מיובל שנים.

² בחוברת הנוכחית השלמתי כמה פרטים בעזרת האח יוסף והבן עזרי, ובעזרת ידידי ינון רדיע בן הכפר. כאן המקום להודות לרב עזרא קרח, לרב יוסף עראקי ולרב אליקים צדוק שהאירו את עיניי בנקודות חשובות.

³ צנעא, 1715–1805. מגדולי רבני תימן, כיהן כראב"ד וחיבר ספרים רבים. הוא ערך את תכלאל (=סידור) "עץ חיים" בצירוף פירוש רחב היקף. בתכלאל זה השתדל מהרי"ץ להכריע כמסורת תימן, ואולם הוא שילב בו גם תפילות ומנהגים חדשים ומעט גרסאות שרווחו בזמנו. סידור זה מהווה מעין פשרה בין החדש לבין הישן, והוא שימש יסוד לנוסח התפילה הנקרא "בלדי". למעשה תכלאל זה הוא שעצר את הסחף של מסורת תימן לכיוון מסורת ספרד.

⁴ את השושלת (עד מהרי"ץ סבו של מהרי"ץ) קיבלתי מעזרי צאלח (מושב תרום). את שאר השושלת המפורטת קיבלתי מגיסי ר' אלעזר צדוק על פי מה שהעלה ממסמכים ומרשימות שהתפרסמו בספרים שונים. לאחר מכן מצאתי שכן נכתב ברשימה שקיבלתי משמעון צדוק (מעלה שומרון) בכתב ידו של אביו ר' שלום.

אמו של מארי חיים צאלח היא גִנָּא (רינה) בת סאלם בן חיים¹⁰ למשפחת עראקי – משפחת הכהנים המפורסמת.

מארי סעיד עזירי נשא לו לאישה את זהרה אחותו של מארי חיים צאלח. וכמו שכתב הרב יוסף צובירי:¹¹ **"זהרה בתו של הצדיק ר' משה צאלח ז"ל, בת טובים ממשפחת אצילים ורבנים"**.

באחת הפעמים שאלתי את מארי חיים צאלח מדוע נקרא בשם "חיים", והוא השיבני שאביו משה קרא לו חיים על שם הסבא יחיא. שכן אף שמקובל שהשם יחיא מתורגם בדרך כלל לשם זכריה, יש שהתנגדו לתרגום זה. ראה למשל מה שכתב מהרי"ץ:¹² **"וכן ראינו טועים... מי ששמו יחיא מכנים לו שם זכריה. וזה הבל וכזב אין בו טעם וריח"**. אלה היו מתרגמים את השם יחיא לחיים.¹³

כפי שאכתוב לקמן, מארי חיים נולד שנתיים לפני פטירת סבו יחיא, ודבר זה היה מקובל בתימן שילד נקרא על שם סבו החי ואפילו על שם אביו החי.

יש לציין שסבא יחיא זה ברח ב"חוזת אלנפאר"¹⁴ לאסנאף (במחוז כולאן), וחי שם כמה שנים. עד יומו האחרון לא כהתה עינו ולא נס לחו. מארי חיים סיפר ששמע מאביו שיום שישי אחד הלך סבו יחיא לבית הכנסת בית אלאוסטא כדרכו, והתיישב במקומו. הציבור המתין לו שיפתח שיר השירים, וכשראו שאינו פותח ואינו מגיב, הלכו למקומו, ומצאוהו שכבר מת מיתת נשיקה.¹⁵ הרב אליקים צדוק שמע ממארי חיים שאף הספיקו לקברו לפני שבת – ללמדך עד כמה היו מקדימים לקרוא שיר השירים. יש להוסיף שבאותו הזמן הייתה אשתו בחודש השלישי להריונה בבנה יחיא שנקרא על שם אביו.

שנת הולדתו

אגדות רבות מתהלכות סביב גילו האמתי של מארי חיים צאלח – יש המאחרים ויש המקדימים. גם למארי חיים צאלח עצמו היה קשה לקבוע מסמרות בסוגיה זו. כשנשאל לגילו, אמר בכל פעם

⁵ יש להעיר שמארי חיים צאלח אמר לי שסבו של אביו הוא סאלם צאלח ובהזדמנות אחרת אמר לי ששמו אברהם, וכנראה שלא הייתה לו ידיעה ברורה בזה.

⁶ הוא יחיא צאלח אלגזאר שקנה את בית כנסת בית אלכחלאני.

⁷ אח של יוסף אבי מהרי"ץ.

⁸ מהרי"ץ – סבא של מהרי"ץ.

⁹ כן הוא גם ברשימת שמעון צדוק הנ"ל. ברשימות אחרות נכתב סעדיה.

¹⁰ שימש כרב בשכונת היהודים, והוכר כמשורר.

¹¹ בחוברת "נפש לכהר"ר סעדיה בר' יוסף עזירי זצוק"ל", עמ' 5.

¹² פעולת צדיק, חלק א, סוף סי' קה; ועיין עוד בסי' קו; ובחלק ג, סי' צו. וביתר הרחבה ראה אצל פרופ' יהודה רצהבי, במעגלות תימן, "גלגולי השמות יחיא, זכריה וחיים", עמ' 6-9.

¹³ וכן קרא מהרי"ץ (מארי יחיא צאלח) לספרו חלק הדקדוק, "תוצאות חיים" לרמוז בזה את שמו.

¹⁴ כך נקרא המצור על צנעא שבו מצאו את מותם כשני שלישים מהקהילה, ובכללם גדולי הרבנים.

¹⁵ מספרים שהיה אז בן מאה ואחת, אך נראה שיש כאן גוזמה.

גיל אחר.¹⁶ חידה זו שבתה את לבי מאז ומעולם. ועל כן פעמים רבות כששמעתי מפי מארי חיים צאלח את סיפור חייו, ניסיתי לדלות פרטים שיוכלו להיות לי לעזר. במשך השנים בדקתי היטב את הפרטים מפיו, ואף עשיתי הצלבות בין נתונים שונים שהוא מסר לי במשך השנים בהזדמנויות שונות.

על פי מה שהעליתי בחכתי, ברור לי לחלוטין שמארי חיים צאלח נולד בשנת ה'תרס"ח-ה'תרס"ט (1908-1909). לפי זה מארי חיים צאלח נפטר בגיל 104-105.

להלן אציין מקצת העדויות התומכות את דבריי:

א. פעם שאלתי את מארי חיים¹⁷ אם הוא יודע אם הוא נולד לפני המצור על צנעא ("חוות אלנפאר") או אחריו. מארי חיים צאלח ענה לי בוודאות שאמו תמיד הייתה מספרת שהיא הייתה בת שנים עשרה ב"חוות אלנפאר". לדבריה היא התחתנה עם אביו משה שנתיים אחרי המצור כשהייתה בת ארבע עשרה, ובנם חיים נולד ארבע שנים לאחר המצור. מאחר שידוע לנו שהמצור היה בשנת ה'תרס"ה (1905), עולה ששנת הולדתו היא שנת ה'תרס"ט (1909).

ב. בהזדמנות אחרת כששוחחנו אודות מארי אברהם צאלח (צדוק) מקריית בנימין,¹⁸ שאלתי את מארי חיים צאלח, מי יותר גדול מבין שניהם. מארי חיים ענה שהוא גדול ממארי אברהם בשנתיים. מאחר שאנו יודעים בוודאות שהרב אברהם צאלח (צדוק) נולד בראש השנה ה'תרע"א (4.10.1910), יוצא ששנת הולדתו של מארי חיים צאלח היא ה'תרס"ח-ה'תרס"ט (1908-1909).

ג. מארי חיים צאלח היה מספר לי שהוא זוכר את אמו של מארי יוסף צובירי המובילה את בנה הקטן יוסף ללימוד הלילה בבית הכנסת בית אלאוסטא – ידה האחת אוחת בידו וידה השנייה אוחת בפנס להאיר להם את חשכת הלילה. לדברי מארי חיים צאלח הוא היה גדול מהרב יוסף צובירי בכמה שנים. כששאלתי את הרב צובירי בכמה שנים מארי חיים גדול ממנו, הוא ענה שבערך בשמונה שנים. כיוון שהרב צובירי נולד בחג השבועות בשנת ה'תרע"ו (1916), נמצא שמארי חיים נולד בשנת ה'תרס"ח (1908).

ד. מארי חיים צאלח סיפר לי שכשסבו יחיא צאלח נפטר, הייתה אשתו בחודש השלישי להריונה בבנם יחיא (מקריית אונו) שנקרא על שם אביו. בפטירת הסבא היה מארי חיים צאלח בערך בן שנתיים. מאחר שיחיא בן יחיא צאלח נולד בשנת ה'תר"ע (1910),¹⁹ יוצא שמארי חיים צאלח נולד בשנת ה'תרס"ח (1908).

¹⁶ ובפרט בשנים האחרונות, שכדרכם של זקנים שכבר עברו את גיל המאה, הם סופרים את השנים בזוגות או אף בשלוש.

¹⁷ על פי עצתו של הרב יוסף עראקי הכהן. וטעמו ונימוקו עמו, שאצל בני אותו הדור "חוות אלנפאר" הייתה נקודת ציון חשובה ומשמעותית, ואירועים חשובים תוארכו על פיה (לפני החוזה או אחריה).

¹⁸ גם הוא מזרע דוד אחיו של יוסף אבי מהרי"ץ. וזו השושלת המלאה שלו: אברהם בן שלום בן אברהם בן סעדיה בן אברהם בן יחיא (צאלח אלגזאר). ומשם השושלת מתאימה לשושלת מארי חיים צאלח שהוזכרה לעיל. כאן המקום להודות לנכדו, גיסי ר' אלעזר צדוק שהעמידני על פרט זה.

¹⁹ כך שמעתי מבני ר' ניסים צדוק.

ה. פעם סיפר לי מארי חיים צאלח שהרב שלום גמליאל (סאלם סעיד אלגמאל) גדול ממנו בערך בשנה. תאריך לידתו של הרב שלום גמליאל הוא ז' בניסן ה'תרס"ז (22.03.1907).²⁰ יוצא אם כן, ששנת לידתו של מארי חיים צאלח היא ה'תרס"ח (1908).

בית הכנסת שבו התפלל

עד גיל ארבע התפלל מארי חיים צאלח עם אביו משה בבית הכנסת בית צאלח. לאחר מכן עברו לבית הכנסת שבו התפלל הסבא סאלם עראקי הלוא הוא בית הכנסת בית אלאוסטא – אחד מבתי הכנסת הגדולים בעי"ת צנעא שהכיל מאות מתפללים, ובו היו מתפללים בנוסח שאמי.

וזאת יש לדעת, שלמרות גדלו של בית הכנסת בית אלאוסטא, הוא היה צר מהכיל את כל המתפללים, ולכן היה קושי לקלוט מתפללים חדשים.²¹ בבית כנסת זה מקומות הישיבה היו עוברים בירושה,²² ולבני משפחת צאלח היו שמורים מקומות של משפחת הסבא סאלם עראקי, שנספו ב"חזות אלנפאר".²³

מאז התפללו בקביעות בבית כנסת זה עד שעלו ארצה, אף על פי שלמעשה בית הכנסת של משפחתם היה בית אלכוחלאני (שגם בו התפללו אז אך ורק בנוסח שאמי). בבית כנסת בית אלאוסטא גדל מארי חיים צאלח והסתופף בין ברכי החכמים, והיה מתלמידיו הקבועים של מארי סעיד עזירי שלימים נהיה גיסו (שכן מארי סעיד נשא את זהרה אחות מארי חיים צאלח).

פעמים רבות היה מארי חיים מספר בערגה על ריבוץ התורה ועל התפילות המיוחדות והמרגשות בבית כנסת זה, ובפרט בימים נוראים שהיו עוברים לפני התיבה מארי סעיד עזירי, ועל ידו צמח משרקי, מנחם צאלח ועוד. כמו כן תיאר בפניי כיצד היו ערים כל ליל כיפור, וקוראים תהילים וכדו',²⁴ ובפרט תיאר את ברכת כוהנים מפי עשרות הכוהנים שבבית הכנסת.

[מזקנים שמעתי²⁵ שלאחר תפילת מוסף בראש השנה וביום הכיפורים, היו מגיעים משאר בתי הכנסת בצנעא לבית הכנסת בית אלאוסטא לשמוע את קירוי הכוהנים מפי מארי סעיד ואת ברכת הכוהנים המיוחדת היוצאת מפיהם של עשרות כוהנים ממשפחת עראקי].²⁶

גם בתקופה שסגרו את בתי הכנסת (בעקבות המחלוקת) והיו מתפללים בבתים, היה הולך מארי חיים להתפלל עם מארי סעיד עזירי בביתו של אברהם שאער שהיה עשיר גדול, והקצה למתפללי בית הכנסת בית אלאוסטא מקום תפילה בביתו למשך תקופה מסוימת.²⁷

²⁰ כפי שכתב פעמים רבות בספריו. ראה למשל, בתי הכנסת בצנעא בירת תימן, חלק א, עמ' 43.

²¹ שלא כמו בית כנסת בית גרשי שהיה גדול עם מעט מתפללים, וכלשונו של ר' מחפוז' גרופי (הביאו פרופ' אהרן גימאני, מגיד צדק – על בתי כנסת שבצנעא, כנישתא 3, עמ' פו): "עיר גדולה ואנשים בה מעט [...] היו בה בערך מ' איש בקרן זוית". וכפי שביאר שם (בהערה 56) גימאני: "מפני גודלו של בית הכנסת, ואין בו אלא ארבעים איש, התרכזו כולם בפינה אחת של בית הכנסת כדי שיוכלו להתפלל בצוותא כראוי ולא ישבו בתפוזרת בכל פינות בית הכנסת".

²² המחשה לזה תמצא במעשה שהעלה יחיאל חבשוש, שני המאורות, חלק א, עמ' 67-68.

²³ מקום ישיבתו היה ליד יוסף יהודה עראקי סבו של הרב יוסף עראקי הכהן מבני ברק.

²⁴ ראה הרב יוסף צובירי, סידור כנסת הגדולה עם אמ"ת ויצ"ב, חלק ד, עמ' קעו.

²⁵ ובפרט מר' פינחס בן מארי אלעזר קרח.

²⁶ מאחר שבבית אלאוסטא התפללו תפילת מוסף של ראש השנה לחש וחזרה, ובבתי הכנסת המתפללים בנוסח בלדי התפללו מוסף תפילה אחת היו מספיקים. וכמובן שביום הכיפורים הספיקו, מאחר שתפילת מוסף בנוסח השאמי ארוכה יותר.

מארי סעיד עזירי, שהיה הרב והמנהיג בבית כנסת בית אלאוסטא, העמיד תלמידים רבים שבין השאר היו בעלי תפילה מיוחדים. לא פעם נקראו תלמידיו לשמש בתפקידים שונים בבתי כנסת אחרים.²⁸ גם מארי חיים צאלח נקרא לשמש בעל תוקע ובעל תפילה בבית כנסת בית אלגמאל ולאחר מכן בבית כנסת בית אלכוחלאני, כמו שאציין לקמן.

לימודיו אצל המארי

בילדותו למד אצל כמה מאריין. בתחילה, בגיל צעיר מאוד למד אצל מארי דהבאני ומארי דערור – שם היו הילדים לומדים את אותיות הא"ב ולאחר מכן היו לומדים קריאה. בגילאים אלה היו הילדים מתפללים תפילת שחרית אצל המארי. אחר הצהריים היה מארי דערור לוקח את הילדים להתפלל בבית כנסת בית אלשיך. מארי חיים צאלח סיפר לי שהוא עוד זוכר את מארי נתנאל אלשיך (שנפטר בשנת ה'תרפ"א, 1921).²⁹

לאחר מכן למד עד בערך גיל 12-13 אצל מארי חיים מדינה שנמנה על מתפללי בית כנסת בית אלאוסטא, ואחר כך למד תקופה קצרה אצל מארי שלום קרח. כפי שסיפר לי מארי חיים צאלח, כשהיה תלמיד שלא היה מביט בספר, היה מארי שלום קרח מניח אבן אחת על ראשו, ואבן אחת מתחת לסנטרו, ואוי ואבוי לתלמיד אם אחת האבנים הייתה נופלת.³⁰

אחר כך למד מארי חיים צאלח אצל מארי חיים בן סלימאן צאלח³¹ עד גיל 16 (שם למדו כשלושים ילדים). למותר לציין שמארי חיים המלמד לימד אותו כפי מנהג הקריאה בבית הכנסת בית אלאוסטא.³² לבקשתי ניסה מארי חיים לשחזר את סדר הלימוד: יום ראשון – בבוקר פרשת שבוע

²⁷ מפי הרב יוסף עראקי הכהן שמעתי ששמע מהרב יוסף צובירי שלאחר שמשפחת אלגמאל (שביתם היה מול בית הכנסת בית אלאוסטא) עלו לארץ ישראל, מתפללי בית אלאוסטא התפללו שם במשך תקופה, ושם הייתה שבת החתונה של הרב יוסף צובירי.

²⁸ ראה למשל את מארי מאיר צובירי (שלימים כיהן כרבה של גדרה), שנקרא לשמש כמארי בבית הכנסת אלחגאגי (אהרן גימאני, בית הכנסת חגאגי שבצנעא והנהגתו של הרב מאיר צובירי).

²⁹ תאריך פטירתו המדויק הוא יום ב' ט"ז באלול בר"ב לטטרות [ה'תרפ"א, 1921], כפי שמצאתי ברשימות כתב יד שתחת ידי.

³⁰ סח לי הרב פינחס קרח (נכדו של הרב שלום קרח) שפעמים היה סבו מניח חוט במקום אבן.

³¹ משפחת צאלח זו היא מזרע הרב שלמה צאלח אחיו של מהרי"ץ. חיים בן שלמה בן אברהם בן שלמה בן אברהם בן צאלח בן הרב שלמה צאלח (מחבר זבח פסח אחי מהרי"ץ). וכמובן שמשם והלאה השושלת תואמת לשושלת מארי חיים צאלח שהזכרתי לעיל: בן יוסף בן צאלח בן יחיא בן יוסף בן צאלח בן סאלם.

³² לדוגמה אעתיק כאן מעשה שכתב לי הרב יוסף עראקי הכהן בזה"ל: סח לי מר שמעון גרשי (נפטר לאחרונה בירושלים) כי משפחתו נמנתה על המתפללים הקבועים בבית הכנסת הגדולה בית אלאוסטא. בילדותו, הכניסו אביו ללמוד כמו רבים מילדי בית הכנסת אצל מארי יוסף צובירי זצ"ל שבמשך כמה שנים לימד תינוקות של בית רבן בחדר שהקצו לו בעליית בית הכנסת. מאחר ועל תלמידיו נמנו גם כאלה שלא היו ממתפללי בית אלאוסטא, ולהם בכמה מקומות במקרא או בתרגום נוסחאות אחרות, היה מורנו ורבנו זצ"ל מקפיד להעיר לתשומת לב כל ילד וללמדו לקרוא או לתרגם כמסורת בית הכנסת שבו הוא מתפלל.

כשנסע מארי יוסף זצ"ל לארץ ישראל בשנת תש"ד, העביר אותו אביו ללמוד אצל מארי חיים צאלח זצ"ל המלמד (שהתיישב בהרצלייה). והנה הגיע תורו לתרגם את פרשת במדבר. כמובן שכל אותו שבוע שינן היטב את התרגום אצל מארי חיים צאלח המלמד, כי לתרגם בבית הכנסת לפני מארי סעיד אלעזירי לא יעז אף ילד לקום אם לא שגור התרגום בפיו על ברי.

הגיעה השבת, ושמעון גרשי עמד לימין הקורא והחל לתרגם ברהיטות כשבבית הכנסת קול דממה דקה. והנה אך הגיע לפסוק השני שאו וכו' למשפחותם לבית אבותם וכו', תרגם את הפסוק ואמר לזרעיתו לבית אבהתו בשווא פתח

והפטרה, ובצהריים נביאים; יום שני – בבוקר משנה,³³ ובצהריים נביאים; ביום שלישי – בבוקר עין יעקב, ובצהריים נביאים; ביום רביעי – בבוקר פרשה בתיקון סופרים, ובצהריים כתיבה;³⁴ ביום חמישי – בבוקר גמרא, ובצהריים כתיבה. יש להעיר שמארי חיים סיפר לי שבצעירותו העתיק ספר שלוש מגילות בכתב ידו עם תרגום ותפסיר, אך הוא נעלם לו.

כפי שהזכרתי במקום אחר,³⁵ פרקי מנורת המאור של החגים היו שגורים בפיו על פה, כי בילדותו הרב חיים בן שלמה צאלח היה בוחן אותו בפרקים הללו על פה. ומעשה שהיה כך היה. גם מארי חיים צאלח המלמד היה נוהג לקחת את הילדים לפעמים³⁶ להתפלל מנחה וערבית בבית כנסת בית אלשיך. פעם אחת נשמט הילד חיים צאלח ולא הלך עם כל התלמידים למנחה וערבית בבית אלשיך, והתקופה הייתה לפני ראש השנה. למחרת ובימים שלאחר מכן, הושיב מארי חיים צאלח המלמד את הילד חיים צאלח מהבוקר עד הצהריים בחצר בית הכנסת [=חני] ללמוד את כל פרקי מועדי תשרי בעל פה, כשהוא מדרבנו ומזרזו ללמוד בעזרת ענף שחתך מעץ הרימונים שהיה בחצר. [יש להעיר שפה בארץ ישראל נפגשו מארי חיים צאלח המלמד ומארי חיים צאלח התלמיד בשכונת התקווה כמה פעמים, וכמו שסיפר לי מארי חיים צאלח, מורו ורבו היה מכבדו עד מאוד, והיה מתכבד בו שזהו תלמידו].

תחת העיין, בעוד שנוסחת התרגום בבית אלאוסטא לזרעיתיהן בחירק תחת העיין. באחת הופר השקט, ונשמע קול נהימה של הקהל המורה על טעות בקריאה. המתרגם לא הבין על מה ולמה. מארי סעיד שעמד על יד הספר לא העיר מאומה, והקריאה נמשכה. הגיעו לפסוק י"ח, ושם חוזרת תיבת למשפחותם, ושוב תרגם הנער לזרעיתיהן בשווה פתח תחת העיין. כאן התגבר טון הנהימה כשהוברר שזו לא טעות חד פעמית אלא כך שגור תרגום התיבה על לשונו של המתרגם. גם כאן לא החזירו מארי סעיד והקריאה נמשכה. הגיעו לפס' כ' ושוב חזר על עצמו הדבר בתיבת למשפחותם, ועצמת הנהימה התגברה יותר (זאת יש לזכור כי מדובר על כ-400 מתפללים). כאן כבר קם אבי הילד שהדבר גרם לו עלבון וסטר על לחיו של הילד. הילד החל להזיל דמעות, ולא הבין מה רוצים ממנו, שהרי כך למד ושינן אצל המארי. מארי סעיד שהבין את מקור הטעות ושלא הילד אשם, מה גם שעוד הרבה תיבות למשפחותם יש בהמשך הפרשה דפק על התיבה ואמר, מה אתם רוצים מהילד, הניחו לו לתרגם כמו שלמד. אחרי הגיבוי שקיבל הילד ממארי סעיד, המשיך לתרגם את כל תיבות למשפחותם לזרעיתיהן בשווה פתח תחת העיין מבלי פוצה פה ומצפצף. ביום ראשון בבוקר, אחר תפילת שחרית והשילוש, יצא מארי סעיד מבית הכנסת ושם פעמיו לאלמג'ורה (בית המטבחים), מאחר וידע שמארי חיים צאלח מגיע בבוקר לקנות בשר. כשראה את מארי חיים צאלח החל גוער בו, מדוע ככה לימדת את הילד, הרי יודע אתה שהוא מתפלל אצלנו בבית הכנסת ותורו לתרגם השבת, ואצלנו תרגום תיבת לזרעיתיהן הוא בחירק תחת העיין, אתה יודע מה גרמת לילד, ואיזו הברה הייתה בבית הכנסת? בינתיים בבית משפחת גרשי הילד שמעון מסרב בכל תוקף ללכת למארי כי יודע הוא שחבריו ללימודים שנמנו על מתפללי בית הכנסת ילעגו לו ויספרו למארי חיים איך קם יחסר התרגום (שבר את קריאת התרגום) בשבת. לאחר הפצרות מרובות ושידולים הסכים ללכת. והנה אך נכנס לחדר הלימוד, החלו חבריו ללעוג לו ולספר למארי חיים על מה שהיה בשבת. רק החלו לספר, ומארי חיים מיד הפסיקם ואמר, הניחו לו, העורך דין שלו כבר היה אצלי השכם בבוקר.

³³ ברשות הרב אהרן קאפח יש משנה מנוקדת. לדברי הרב אהרן קאפח, מארי חיים בן סלימאן צאלח מלמד הילדים, היה מבקש מהם את המשנה כדי לבדוק ניקוד מילים קשות בסדר טהרות.

³⁴ כתב מרובע (אשורי) וכתב הנקרא שכיט, והוא כעין הכתב המוכר בשם כתב רש"י.

³⁵ מבוא למנורת המאור מהדורת שתילי זיתים, עמ' 117, הערה נא.

³⁶ אך בדרך כלל התפללו כל אחד בבית הכנסת שלו.

לאחר מכן הלך מארי חיים צאלח ללמוד אצל הרב יחיא קאפח (נכדו הרב יוסף קאפח היה עדיין ילד קטן, והוא היה מכין את הקפה ללומדים). לאחר כשישה חודשים ראה שמדברים שם דברי ליצנות על הזוהר, הדבר חרה לו והוא פרש מהם.³⁷

לימוד שחיטה

בטרם מלאו לבחור חיים עשרים שנה, כבר למד הלכות שחיטה אצל מארי אברהם עמרנני. יחד אתו למד גם מארי סאלם אבהר (התגורר בתימן בתנעם, ובארץ היה רב הקהילה התימנית באשקלון). על תעודת הסמיכה חתמו גם מארי יחיא נדאף (מבני בהלול) ורבה הראשי של יהדות תימן – מארי יחיא יצחק הלוי.

שמו של מארי חיים צאלח כשוחט מומחה הלך לפניו. הוא עסק בשחיטה בצנעא, וכפי שאכתוב לקמן אף נקרא לעזור לשוחט המקומי בעיר עדן, ולאחר מכן נקרא לשמש כשוחט באסמרה.

לימוד בבתי הכנסת

מארי חיים צאלח קיים מאמר חז"ל "הוי גולה למקום תורה". וכפי שאמר לי: "הייתי הולך ללמוד בכל בתי כנסיות".

בלילות החול עד זמן תפילת שחרית היה לומד זוהר ותלמוד בבית כנסת בית אלאוסטא עם חבורת משכימי קום שהזכיר הרב יוסף צובירי – אותה חבורה שהרב שמעון צאלח³⁸ הכחיש את קיומה ולדבריו היו יושבים שניים שלושה לשתות קפה. כמה התרעם מארי חיים על ידיד נעוריו הרב שמעון צאלח, שהכחיש את המציאות.³⁹

בתקופה אחרת היה לומד משנה בבית הכנסת בית אלשרעבי לפני הרב אהרן אלכהן,⁴⁰ ובשנים האחרונות לשהותו בצנעא למד משנה בבית כנסת בית אלשיך לפני מארי חיים כסאר.

בלילות שבת לאחר חצות היה הולך לבית הכנסת בית אלשיך (אע"פ שהייתה רחוקה מאוד מביתו) לקריאת תהילים⁴¹ ולאמירת בקשות.⁴² הייתה תקופה שמארי חיים היה מגיע ראשון והוא זה שהיה פותח את בית הכנסת. בבית אלשיך היה נפגש עם חברו מבית אלאוסטא מארי סאלם טייבי. לאחר מכן היו הולכים מארי חיים צאלח ומארי סאלם טייבי ללמוד משנה אצל מארי יוסף שמן. בין בחול ובין בשבת, כשהגיע זמן התפילה, החיש פעמיו מארי חיים לתפילת שחרית בבית הכנסת הקבוע שלו הוא בית אלאוסטא.

³⁷ בדיוק כמו שהיה עם הרב יוסף צובירי, ראה אמנון שלומי, הרקע לחיבור הספר אמונת ה' וזהות מחברו, תהודה 22 (תשס"ב), עמ' 78-83.

³⁸ הערות על תכלאל עץ חיים, חלק א, רא ע"ב – רב ע"א.

³⁹ על דברי הרב שמעון צאלח האלה כבר השיב הרב יוסף צובירי, מבוא לראשי בשמים, עמ' 7. גם ר' יהודה טובי (אחרית לאיש שלום, עמ' 33) הזכיר לימוד זה שבו השתתף גם אביו מארי סאלם טייבי, ואף ציין את שמות הלומדים. וראה עוד מה שאכתוב על זה במבוא לשישה סדרי משנה מהדורת "נוסח תימן".

⁴⁰ ראה בחוברת בית אלשרעבי, שם ציין המו"ל הרב צפניה שרעבי את תיאור הלימוד ושמות הלומדים כפי ששמע ממארי חיים צאלח.

⁴¹ תמיד היה מזכיר את ספר התהילים של יחיא נדאף שהיה בכתובת יד, עם אותיות גדולות במיוחד.

⁴² ראה למשל הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 7. ממארי סלימאן בן סלימאן קארה שהשתתף גם הוא באמירת התהילים בבית הכנסת בית אלשיך שמעתי שבעלי הקולות שם היו: משה חבשוש, יוסף בדיחי ואחד ממשפחת תנעמי.

יש לציין שתקופה מסוימת למד מארי חיים צאלח גמרא בלילות שבת בבית מדרשו של מארי אברהם בדיחי עם עוד כאחד עשר בחורים. ולפעמים היה הולך ללמוד בבית המדרש של הרב יחיא יצחק הלוי (שם היה מלמד גם מארי חיים חובארה).

בבוקר לאחר השילוש, היה הולך לאכול ארוחת בוקר בביתו, וחוזר ללמוד משנה בבית אלאוסטא. למרות שלמד תורה אצל הרבה רבנים, רבו המובהק היה מארי סעיד עזרי שלמים נהיה גיסו, עליו דיבר בהערצה שלא תתואר.

מקצוע הצורפות

הסבא סאלם עראקי היה צורף אומן, והוא לימד את נכדו את מלאכת הצורפות. הרב אליקים צדוק מספר ששמע מ' חיים צאלח הזהב שמארי חיים השתלם בצורפות אצל אביו, מארי יוסף צאלח הזהב. מארי חיים צאלח עסק בצורפות, ובמשך שלוש וחצי שנים עבד בבית האימאם על המטבעות יחד עם הרב שמעון צאלח ואחיו חיים. כפי שסיפר לי, את כלי הצורפות הכין לו האומן מארי עזרי גיאת.

מארי חיים צאלח גם לימד אחרים את מלאכת הצורפות במשך תקופות קצרות, בין הלומדים: מארי יוסף קאפח, מארי יוסף קרח, משה גמליאל ועוד. יוסף מדינה (מב"ב) סיפר לי שהוא היה עובד אצל מארי חיים בצורפות בערך שנה, וכן אישר לי מארי חיים צאלח. לדברי מארי חיים צאלח, באותה התקופה הפרנסה הייתה מצויה, וברוך ה', לא היו לחוצים לכסף.

נישואיו הראשונים

אשתו הראשונה הייתה תורכייה בת פינחס עראקי אלכלאץ⁴³ – ממשפחת הכוהנים. בילדותי ניסיתי לבדוק באיזו שנה הייתה החתונה, אולם מה שזכר מארי חיים צאלח הוא שהחתונה הייתה ביום חמישי ערב שבת קודש יתרו.

בהזדמנות אחרת סיפר לי מארי חיים צאלח שהיה אמור לקדש אותו מארי יחיא יצחק, אך הוא נפטר כמה חודשים לפני כן, לכן בסופו של דבר קידש אותו מארי עמרם קרח.⁴⁴ מאחר שידוע לנו שמארי יחיא יצחק נפטר ב'א' בסיון ה'תרצ"ב (1932), יוצא שמארי חיים צאלח התחתן ביום חמישי, ערב שבת יתרו של שנת ה'תרצ"ג (1933). [כ' בשבט ה'תרצ"ג, 16.02.33], והוא בן 24-25. דבר זה מתאשר גם על ידי מה שסיפר לי שעזרי נדאף שורר ביום החתונה שלו (ביום חמישי), וביום ראשון כבר עלה לארץ ישראל. לפי הידוע לנו⁴⁵ עזרי נדאף עלה לארץ בשנת ה'תרצ"ג (1933).

למארי חיים צאלח נולדו חמישה ילדים מאשתו הראשונה תורכייה, ארבעה מתוכם נפטרו. בתו הבכורה הייתה חמאמה שנפטרה בערך בת שנתיים [יזכר לטוב יוסף אחיו של מארי חיים שהיה לוקח אותה שוב ושוב לרופא האנגלי ב'יטר]. אחריה (בשנת 1936), נולד בנו עזרי⁴⁶ ה' ישלח לו

⁴³ על פינחס עראקי זה ראה אצל חבארה, בתלאות תימן, עמ' 60, ובעמ' 61 תראה את תמונתו.

⁴⁴ לשאלתי מדוע לא קידש אותו מארי סעיד, ענה מארי חיים שמארי סעיד לא היה מקדש באותה תקופה.

⁴⁵ כפי ששמעתי מבנו של ר' עזרי נדאף – חמי הרב אריה נדב, מחתנו – הרב איתן יצחק הלוי ומתלמידו המובהק בשירה – הרב יוסף עראקי הכהן.

⁴⁶ על פי דברי מארי חיים צאלח בהמשך שכשיצא מצנעא לראשונה היה בן 33 ובנו עזרי היה בן שלוש וחצי, עולה שעזרי נולד כשהיה מארי חיים בן 29 וחצי.

רפואה שלמה. אחר כך נולד לו בן סימן שנפטר בערך בן חודש, בת בשם חמאמה (שנקראה על שם אחותה הבכורה) שנפטרה גם היא בערך בת שנתיים, ובן בשם יוסף שנפטר בערך בן חודש.

מחלוקת העיקשים והדרדעים

באותו הזמן רעשה צנעא ממחלוקת שזעזעה וקרעה את הקהילה – מחלוקת הדרדעים והעיקשים. עיקרה של המחלוקת נסוב סביב הכפירה בקבלה בכלל ובספר הזוהר בפרט. על מחלוקת זו נכתבו ספרים ומאמרים רבים על ידי כותבים משני הצדדים. רוב סיפוריו של מארי חיים כבר נחקקו על דפי ההיסטוריה ואין טעם לכופלם פה, אך אציין מספר נקודות.

כמצופה מתלמידו המובהק של מארי סעיד עזירי, היה גם מארי חיים צאלח עיקשי קיצוני. מארי חיים נטל חלק פעיל ב"מלחמה" נגד הדרדעים, וכבחור צעיר אף היה שותף בתגרות ידיים (לאחר שנכנס מארי סעיד עזירי לכלא). פעם אחת אפילו נכנס לכלא למשך כמה ימים בעטיה של המחלוקת, והיה מספר לי כמה סבל שם מהכינים.⁴⁷

חשוב לציין שפה בארץ עשה מארי חיים הפרדה ברורה ומוחלטת בין המלחמה על הדרך, על השיטה ועל האמונה לבין מלחמה אישית ושנאת אחים. כך יצא שלא פעם תוך כדי שדיבר אתי בתקיפות נגד ה"דראדעה", היה אומר "דע לך, מארי יחיא קאפח היה תלמיד חכם וישר מאין כמוהו", או "מארי יחיא קאפח היה ארך אפיים".⁴⁸ גם עם הרב יוסף קאפח היו לו קשרי ידידות טובים, והיה מספר לי שפעמים רבות כשהיה מזדמן לירושלים, היה מתפלל עם מארי יוסף קאפח, ומארי יוסף היה שמח בו שמחה גדולה, וזכר לו חסד נעורים שלימדו את מלאכת הצורפות.

העניות והיציאה מצנעא

מחלוקת זו איבדה בין השאר גם את הכספים משני הצדדים (מאחר ששני הצדדים שילמו כספים רבים כשוחד לשופטים. [המחשה לזה סיפר לי הרב יוסף עראקי הכהן מה שסח לו מארי אברהם צאלח (צדוק) מקריית בנימין, שפעם היה משפט בין שני הצדדים, סאלם יהודה עראקי בא כוח העיקשים נתן שוחד הגון לשופט, ומנגד גם סאלם סעיד אלגמאל (הרב שלום גמליאל) בא כוח הדרדעים נתן שוחד לשופט המוסלמי. ראה השופט כך, אמר להם לכו תסתדרו ביניכם...]). גם גשם לא ירד באותה התקופה, וכבר לא הייתה עבודה, עד שהגיע מצב שכבר לא היה מה לאכול, וכלשונו של מארי חיים, הייתה להם "עניות דקה מן הדקה". לדעת מארי חיים צאלח הרעב בא בגלל שהיו מבזים בזוהר.

כדי לנסות ולכלכל את בני ביתו לקח מארי חיים צאלח הלוואות, אך לא היה באפשרותו להחזיר אותן. אביו משה היה מסתובב בכפרים הסמוכים לצנעא ומוכר את מרכולתו. מארי חיים היה כה נואש, עד שבאחת מהעדירותיו של אביו, משכן מארי חיים צאלח את כתבי היד היקרים של אביו. זקנים מספרים שכשחזר משה צאלח לביתו וראה שכתבי היד מושכנו, הקפיד מאוד על בנו חיים, ואמר משהו מעין "אתה סימאת את עיניי, יסמא האלוהים את עיניך". בעטיה של "קללה" זו

⁴⁷ אגב יש להעיר מה ששמעתי ממארי סלימאן בן סלימאן קארה, שקבלה ביד התימנים שהיו במצרים הם הנקראים חֶלָאם (נראה שזהו טפיל תת עורי ממשפחת קרדית הסקביאס). כינים אלה נכנסות מתחת העור, והיו מוציאים אותם עם מחט מלובנת. כנגד 'קבלה' זו, ראה את השערתו של יחיאל חבשוש (חיי הילד בתימן, עמ' 129) בדבר מכת הכינים במצרים.

⁴⁸ ביטוי זה שמעתי גם ממארי סלימאן בן סלימאן קארה.

איבד מארי חיים את מאור עיניו כמה שנים לאחר מכן. חייב אני לציין שכששאלתי את מארי חיים אם אכן אביו קיללו, מארי חיים הכחיש את הדבר, וטען שזהו שקר וכזב, אביו אהב אותו מאוד, וכיצד יעלה על הדעת שיקללו... אך המצחיק שבאותה שיחה נכחה אשתו והיא התפרצה לשיחה ואמרה "אבל אני שמעתי שזה נכון... ככה אמרו".

על כל פנים, באותה תקופה, כשהמצב הכלכלי החמיר, והנושים רדפוהו, כבר לא היה למארי חיים צאלח מה לעשות בצנעא – בפרט לאור מצבו המשפחתי עם פטירת ילדיו.

חצי שנה בעדן

באותו הזמן בא יהודי אחד והציע למארי חיים ללכת לעדן ולנסות שם את מזלו במציאת עבודה. מארי חיים הסכים, ועזב את אשתו ובנו עזרי שהיה אז ילד קטן (ולא חזר לראותם בצנעא אלא כעבור ארבע שנים).

על פי המידע שאספתי מבני משפחת מארי חיים צאלח (אחיו יוסף ובנו עזרי) נראה שמארי חיים עזב את צנעא כשהיה עזרי בערך בן שנתיים,⁴⁹ דהיינו בסביבות שנת 1938.

בעדן למד מארי חיים בישיבת בית בנין. לדבריו,⁵⁰ ייחודה של ישיבה זו שגם בזמן שהלומדים היו הולכים לעסקיהם, תמיד דאגו שיהיה שם לימוד של עשרה לומדים (שנקראו בשם "עשרה בטלנים")⁵¹ – עשרה באים ועשרה הולכים. במקביל עבד מארי חיים צאלח בעיר עדן גם בצורפות. בעדן היה בדרך כלל שוחט אחד,⁵² ואב"ד עדן (הנקרא בלשונם "השריעה") בא למארי חיים צאלח וביקש ממנו שיעזור לשוחט המקומי. מארי חיים הסכים, והוא היה שוחט בעדן במשך חצי שנה.

שנה וחצי באסמרה

לאחר חצי שנה בא אליו שוב אב"ד עדן, ואמר לו שבאסמרה מחפשים שוחט. מארי חיים צאלח נסע באונייה לאסמרה, אך התעכב בדרך בגלל סערות שהיו בים. באסמרה שחט במשך חצי שנה. אך השחיטה הייתה קשה עליו, שכן היה עליו גם ללכת לשוק לקנות שנים עשר ראשי בהמה (כבשים ועיזים), לשחוט ליד בית הכנסת חצי ביום שני וחצי ביום חמישי ולחלק את הבשר בבתים. לכן הוא חזר לעבוד בצורפות עוד שנה וחצי. בינתיים זקן אחד לימד אותו כיצד להפיק זהב ממתכות זולות. היו מביאים לו מהמחצבים בהרים שקים עם אבנים, בעזרת "מי אש" הוא היה מפריד את העופרת ואת הנחושת, והיה מוציא זהב טהור.

שנתיים בנאפולי באיטליה

באותה תקופה אסמרה הייתה תחת שלטון איטליה, והיה קשר בין המקומות. יום אחד הגיע לאסמרה עשיר גדול ["עשיר מעושר" כלשונו של מארי חיים צאלח] בשם ציון כהן מנאפולי שבאיטליה, שהיה לו מחצב באיטליה,⁵³ ושכנע אותו לבוא לעשות לו עבודות באיטליה.

⁴⁹ שכן לדברי עזרי הוא נולד בשנת 1936. כשמארי חיים צאלח סיפר את סיפור חייו הוא אמר שהוא חושב שעזרי היה אז בערך בן שלוש.

⁵⁰ עניין זה אישר לי גם ידידי ר' דורון יעקב חוקר קהילת עדן.

⁵¹ ראה רש"י סנהדרין יז ע"ב.

⁵² גם עניין זה אישר לי גם ידידי ר' דורון יעקב חוקר קהילת עדן.

מארי חיים צאלח נסע אתו באונייה לנאפולי עם עוד כעשרה תימנים – שלושה אנשים שמוצאם מרדאע (ביניהם: יוסף לוי מקטרה, מליחי שגר בחיפה), שניים שמוצאם מעדן, ועוד מצנעא (ביניהם: יוסף צאלח מפתח תקווה, ילדי משפחת אלגמאל, ועוד).

לציון כהן היה בית כנסת מפואר מצופה כולו בזהב, הוא הביא להם משם ספר תורה וספרי קודש, והקצה להם חדר אחד בביתו, ושם הם התפללו ולמדו בנוסח תימן. כל יום לאחר תפילת שחרית היו משלשים,⁵⁴ כל אחד מבני הקבוצה היה הולך לעבודה שלו (היה אחד שעזר למארי חיים צאלח בצורפות, אחד היה סוחר וכן על זה הדרך), בשתיים בצהריים הם היו חוזרים ממקום עבודתם, נפגשים שוב, ואוכלים כולם על שולחן אחד. אחד מחברי הקבוצה – יוסף לוי מרדאע, שקיבל משאר בני הקבוצה משכורת חודשית, היה אחראי על האוכל. הוא היה קונה כבש או עז או תיש, והם היו שוחטים ואוכלים במשך כל השבוע.

סך הכול ישב מארי חיים צאלח באיטליה קרוב לשנתיים, ושם למד את השפה האיטלקית.

פעם שנייה באסמרה ואיבוד הראייה

כשהגיע מארי חיים צאלח לאסמרה בפעם השנייה, חזר לעבוד בצורפות. בדרך כלל היו שולחים למארי חיים מאיטליה בקבוקי זכוכית גדולים (דמנ'אנאת) של מי אש, אטומים בבטון, לצורך הפרדת הזהב מהפסולת. פעם אחת הביאו לו מי אש בבקבוקים האטומים בעץ. מי האש אכלו את העץ, נוצר אוויר בפנים, ומי האש החלו לבעבע בתוך הבקבוקים.

יום שישי אחד אחר הצהריים, נשארה למארי חיים עבודה קטנה – לנקות מעט זהב עם מי האש כדי שיוכל אחר כך לצפות אותו. ברגע שמארי חיים רק נגע בבקבוק, מי האש המבעבעים דחפו את המכסה, קפצו לו לפנים ושרפו לו את העיניים. מארי חיים היה לבדו באותו זמן. עד שהגיעו אנשים (ביניהם חיים אלגמאל) להביא לו מים לרחוץ את פניו, כבר עברו כחמש עשרה דקות קריטיות. יתירה מכך, גם לאחר ששטף את פניו ועיניו, עדיין היו מטפטפים מי האש על פניו משולי הכובע שעל ראשו.

מארי חיים צאלח התעוורר מיד, נשאר באסמרה עוד כחודשיים, וחזר לצנעא כשהוא סגי נהור. בסך הכול היה מארי חיים צאלח מחוץ לצנעא בערך ארבע שנים.

חזרה לצנעא כסגי נהור

לאחר חודשיים מההתעוורות באסמרה, חזר מארי חיים צאלח לצנעא לאשתו ולבנו עזרי שכבר היה בערך בן שש, נראה שהיה זה בערך בשנת 1941-1942.⁵⁵ מארי חיים צאלח הגיע לצנעא עם ספרים שהביא אתו מאיטליה: ארבעה זְהָרִים [=ספרי זוהר],⁵⁶ שישה סידורים של תפילת החודש,

⁵³ לדברי מארי חיים צאלח היה לו גם בית דפוס באיטליה, אולם לא הצלחתי לאתר באיטליה בית דפוס שלבעליו קראו ציון כהן. אולי הוא היה שותף, ואולי רק עסק בקניית ספרים. תודתי לידידי ר' יואל אושרי חוקר תרבות הספר שעזר לי בחיפוש המידע.

⁵⁴ רוצה לומר עושים סדר ה"שילוש", הוא הלימוד הנהוג לאחר תפילת שחרית – שליש במשנה, שליש בנביאים ושלש בכתובים, ולאחר מכן קוראים מעט ראשית חכמה.

⁵⁵ הדברים מתאשרים גם על פי עדותם של עזרי צאלח (מושב תרום) ור' יוסף בן ימין קרח (הרצלייה), שזוכרים את הזמן שבו חזר מארי חיים צאלח.

⁵⁶ הכוונה לארבעה סטים.

250 ספרי שלוש מגילות שהדפיס בבית הדפוס של בעל הבית שלו ציון כהן.⁵⁷ מארי חיים חשב שיעוטו על הספרים ויכול להרוויח כסף להחזיר את חובותיו, אך לא כך היו הדברים, עד שבסופו של דבר מכרו את כל כמות הספרים הנותרת לסוחר אחד כמעט במחיר הפסד. אחד הנושים הערבים אף דאג להכניסו לבית הסוהר. בתימן בית הסוהר לא סיפק אוכל לאסירים, ובני ביתו של האסיר היו באים לבית הכלא ודואגים לבן משפחתם.⁵⁸ זכור לטוב יוסף אחיו של מארי חיים צאלח שהיה בא ונותן לו אוכל, באחת הפעמים הצטרף אליו גם הילד עזרי.

בשובו לביתו נכנסה תורכיה אשת מארי חיים צאלח להריון בתאומים. כשהגיעה שעת הלידה חל סיבוך כלשהו, ובסופו של דבר תורכיה ההרה נפטרה, אך התינוקות היו עדיין חיים ופרפרו בבטן. אחיה של תורכיה – יוסף עראקי, הזעיק את חברו הרופא האנגלי בִּיטְרִי, וזה חשב שצריך לנתח את האישה, אך המשפחה התנגדה, ולכן היו חובטים אותם בבצל עד שימותו.⁵⁹ יש להעיר שמנהג זה של הכאת אישה הרה מתה בבצלים כבר היה נהוג במצרים במאה ה־19.⁶⁰ מנהג זה הוזכר גם על ידי הרב יוסף קאפח:⁶¹ **”אם חלילה מתה היולדת בהקשות, ועדיין חי הולד במעיה, היו מביאים בצל ירוק עם עליו, מחזיקים בשרשו וחובטים באותם עלים בחזקה על בטן האם, כמה פעמים, כדי שימות הולד. זקני ז”ל [הרב יחיא קאפח. אב”ן] התריע על כך והזהיר שזה רצח גמור, ושחובה להוציא את הולד ואפילו לחיי שעה.”**⁶²

כפי שסיפר לי יוסף – אחיו הקטן של מארי חיים צאלח, באותו זמן הוא הסתובב עם מארי חיים צאלח בכפרים מחוץ לצנעא כדי למכור את מרכולתם. הם לא ידעו שתורכיה נפטרה עם התאומים, וכשבאו לצנעא הגיעו באמצע ה”שבעה”.

כך נשאר מארי חיים ללא מאור עיניו, ללא אשתו וללא ילדיו, ורק בנו עזרי היה לו לנחמה. מאחר שכבר לא יכל לעסוק לא בצורפות ולא בשחיטה, היו מביאים לו חוטים ובדים לצבוע בצבעים שונים. את הבדים והחוטים היה תולה על הגג לייבוש, ולאחר מכן היה מוכר אותם ומזה היה מתפרנס. במקביל היה גם מסתובב בכפרים שליד צנעא עם עוד יהודי אחד (יצ”ק) כדי למכור תבלינים, לדברי בני משפחת מארי חיים צאלח (אחיו יוסף ובנו עזרי), יהודי זה רימה את אביהם וגנב את כספו. האח יוסף עלה לארץ ב-1943, ולאחר מכן, מארי חיים צאלח התחיל להסתובב בכפרים עם בנו עזרי. יש לציין שמארי חיים צאלח לא היה עורך רשימות, והוא זכר בעל פה למי מכר, מה מכר, וכמה כל אחד חייב לו.

⁵⁷ ראה מה שכתבתי לעיל. יש להעיר מה שסיפר לי מארי שלום אפרים כהן צ”ל (מב”ב) שהוא זוכר את מארי חיים צאלח חוזר לצנעא עם הספרים, ואף הוא קנה ממנו ספר שלוש מגילות אחד שנשמר אצלו עד היום.

⁵⁸ ראה הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ’ 288-289.

⁵⁹ עזרי בנו של מארי חיים צאלח היה נוכח גם הוא באותו מעמד, אך בני הבית הרחיקו אותו מאמו המתה. מהגב’ יונה קרח (רמת עמידר) שמעתי שהם היו גרים בשכנות לבית מארי חיים צאלח, והיא זוכרת את היום שבו נפטרה אשתו, וצעקות בני הבית עדיין מהדהדות באזניה. אימה של הגב’ יונה קרח יצאה לבית מארי חיים צאלח, ואחר כך סיפרה לבתה כיצד היו חובטים את התינוקות בבצלים.

⁶⁰ ראה שו”ת הרדב”ז, חלק ב, סי’ תרצה. כאן המקום להודות לרב פינחס קרח שהעמידני על מקור זה.

⁶¹ הליכות תימן, עמ’ 156.

⁶² וכן כתב הרב חיים קרח בתשובה (הובאה בבית מועד, חלק א, פרק ו, סעיף כ, עמ’ קנט): **”דודאי ראוי לגעור בנשים העושות כזה משום דמיחזי כעין רציחה [...] וכמה פעמים הפצרנו בהן שיקרעו את בטנה להוציא הולד”**. וראה עוד מש”כ הרב פינחס קרח שם.

נסיעה לאיטליה פעם שנייה(?)

פעמים רבות סיפר לי מארי חיים על יום חזרתו מאיטליה. לדבריו, באחת השבתות נורה העריץ האיטלקי מוסוליני על ידי שוביו הפרטיזנים. לדברי מארי חיים⁶³ סחבו את הגופה ברחובות העיר כשהיא קשורה על הסוס. מארי חיים פחד מפוגרום ביהודים, וכבר במוצאי אותה השבת ארז במהירות את חפציו, וברח מאיטליה כל עוד רוחו בו.

אנו יודעים שמוסוליני נרצח ביום שבת, ט"ו באייר ה'תש"ה (28.4.1945). כפי שאכתוב לקמן, ברור (על פי הכתובה שבידינו) שחתונתו השנייה של מארי חיים צאלח הייתה ביום שישי ערב חג הסוכות (י"ד בתשרי) ה'תש"ו (21.9.1945). יוצא אם כן שהיו רק חמישה חודשים בין יציאתו מאיטליה לחתונתו השנייה. בזמן שהותו באיטליה היה מארי חיים רואה כמובן, שכן עבד שם קרוב לשנתיים כצורף. כאמור לעיל, התעווררותו הייתה לאחר שובו לאסמרה. לא ייתכן לאחר את יציאתו מאיטליה לשנת 1945 מכמה סיבות. ראשית, אנו יודעים שלאחר יציאתו מאיטליה כרואה, שוב חזר מארי חיים לאסמרה, התעוורר, שהה שם מעט, חזר לצנעא (לאחר העדרות של ארבע שנים), אשתו הראשונה נכנסה להריון, שלמו חודשי הריונה, היא נפטרה, והוא היה שרוי במשך שלוש שנים ללא אישה. כל זה צריך לקחת לפחות ארבע שנים... דבר נוסף, אחיו יוסף זוכר את שובו של מארי חיים לצנעא, והוא אף היה מלווה אותו במשך שנים מועטות כפי שכתבתי לעיל. יוסף עלה לארץ בשנת 1943, על כרחנו מארי חיים יצא מאיטליה כמה שנים לפני כן ולא ברצח מוסוליני.

כששוחחתי עם אחיו של מארי חיים – יוסף, ועם בנו עזרי, הם סיפרו לי שמארי חיים סיפר שהרופא האנגלי בצנעא שלח את מארי חיים לרומא שבאיטליה בתקווה שיוכלו להציל את מאור עיניו. לפי זה נראה לומר שמארי חיים היה פעמיים באיטליה: פעם ראשונה כרואה, שם עבד בצורפות במשך כמעט שנתיים כפי שסיפר לי בפרוטרוט. ופעם שנייה כעיוור, אחרי שחזר לצנעא, וזה על מנת להתרפא. אם כך, כנראה מה שסיפר מארי חיים שברח מאיטליה ב-1945 ברציחת מוסוליני היה בנסיעתו השנייה, ואז אחיו יוסף כבר לא היה בתימן.⁶⁴

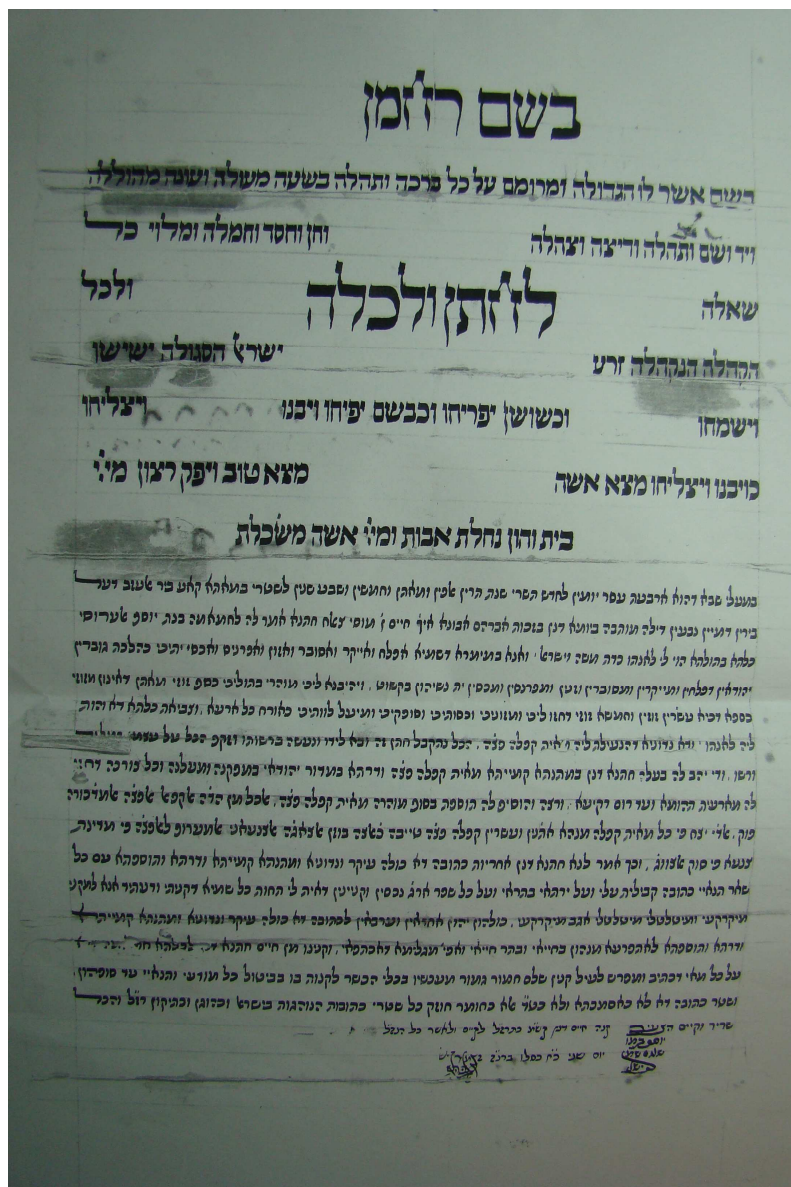
נישואיו השניים

באותה התקופה כבר החליט מארי חיים שלא יתחתן יותר, אך אמו ומארי סעיד עזירי ומארי יוסף שמן לחצו עליו להתחתן.

על פי הכתובה שבידינו, ביום שישי ערב חג הסוכות (י"ד בתשרי) ה'תש"ו (21.9.1945) התחתן מארי חיים צאלח עם חמאמה בת יוסף ערוסי, והוא בערך בן 37-38. המקדש היה מארי יוסף שמן. לשאלתי מדוע לא קידשו רבו המובהק מארי סעיד עזירי, ענה לי מארי חיים שמארי סעיד לא יכל לקדש אותו, כי כבר הוזמן קודם לכן לקדש אצל משפחת עשירים.

⁶³ כנראה משמועה, שכן היה זה במילאנו הרחוקה. ועיין לקמן בפרק "מארי חיים סגי נהור". האמנם?

⁶⁴ אולם בנו עזרי טוען בתוקף שמאז שאביו חזר לצנעא, הוא לא יצא שוב. אך מאחר שבנו היה אז בערך בן תשע, ייתכן שהסתירו ממנו שאביו עזב שוב את תימן, או שנסיעה זו נשמטה מזיכרונו במשך עשרות השנים האלה.

מארי חיים תלה את מזלו הרע והייסורין שתכפוהו בזה שנשא כוהנת. לא פעם אמר לי את דברי חז"ל⁶⁵ על ישראל הנושא כוהנת, שעלול להגיע לידי שלושה דברים: עניות, גלות ומיתה – וכולם נתקיימו בו.⁶⁶ לדבריו, מאז שהתחתן באישה השנייה, חזר לו המזל ברוך ה'. מאשתו זאת נולדו לו שלושה בנים ושמונה בנות שיחיו.

החיים חוזרים למסלולם

אחרי שחזר מארי חיים לצנעא ראה שהדרדעים לא חזקים כמו בשעה שעזב את צנעא, והם מחפשים לעשות שלום. מארי חיים השתתף באסיפה של כחמישים איש שהייתה אצל חיים משרקי, ושם תבעו העיקשים שהדרדעים יפסיקו לזלזל בזוהר ובמי שלומד בו. בסופו של דבר לא החזיק שלום זה מעמד, וכלשונו של מארי חיים: "הצבע כבר נצבע, ואין הלבבות שלמות".

מארי חיים המשיך להתפרנס מצביעת חוטים ובדים, וממסחר

בכפרים הסמוכים לצנעא. בעלייה הגדולה ב-1949 עלה מארי חיים ארצה עם משפחתו, לאחר קליטתו בארץ, שיכנו אותו בגדרה בשיכון עיוורים.

⁶⁵ ראה גמרא פסחים דף מט ע"א.

⁶⁶ בגמרא מבואר שמיתה פירושו או שהיא קוברת אותו או שהוא קובר אותה, וכן היה למארי חיים שקבר את אשתו, אך אפשר לומר שכוונתו לזה שהתעוור, וכמו שאמרו חז"ל סומא חשוב כמת.

פרק ב – על דמותו של מארי חיים צאלח מנקודת מבטי

מארי חיים צאלח היה אישיות מיוחדת במינה. היו בו מכלול מידות טובות והנהגות מיוחדות. היה בו כושר מנהיגות, מאור פנים, חריצות, שמחת חיים, חוש הומור, נחישות, פיקחות, ועוד. ובכלל עצם היותו שריד אחרון לחכמי תימן מעבירי המסורת בני דורו, והעיוור האחרון בכפר עיוורים. תוך כדי כתיבה נזכרתי בזיכרונות לא מסודרים שצפו ועלו בתודעתי. לא יכולתי להעלות את כל הזיכרונות על הכתב, ולכן ציינתי רק מעט נקודות קצרות שיהיו לי למשמרת. בשורות אלה ברצוני לעמוד על מעט מן המעט מתכונותיו הבולטות והנהגותיו המיוחדות שהיו חלק מאישיותו רבת הפנים, וכמובן שהכול מנקודת מבטי.

שיכון עיוורים – כפר אוריאל

כפר אוריאל היה מיזם ליישוב ושילוב בתעסוקה של עולים עיוורים ובני משפחותיהם בגדרה. בין השנים 1950-1967 שוכנו עולים בעלי ליקויי ראייה בשיכון מגורים שבסמוך לו פעל מפעל תעסוקתי. המפעל כלל חמש מחלקות שייצרו מזרנים, מטאטאים, סלים, נברשות ומחצלות. תחילה כונה הכפר "כפר העיוורים" או "שיכון העיוורים", עד שבמרץ 1951 בחרה המועצה המקומית של גדרה בשם הסמלי "כפר אוריאל" כשמו של השיכון. משמעות השם היא כי גם בהיעדר מאור עיניים האל הוא אורם של התושבים. הרב מאיר צוברי התמנה לרב הכפר וסיפק את צורכי הדת של התושבים.⁶⁷

בית הכנסת אור מציון

בין העיוורים הרבים ששוכנו בכפר זה (כפר אוריאל) היה גם מארי חיים צאלח. בכפר זה הוקם בית הכנסת "אור מציון", המוכר לבני הכפר בשם "בית התרבות". ומדוע? בתחילה היה לבני הכפר צריף – חציו שימש מרפאה וחציו בית כנסת. לאחר מכן מלבין (מוסדות לטיפול בעולים נחשלים) הקצו לבני הכפר מבנה שישמש כ"בית תרבות". אמרו הזקנים, "אנחנו נתפלל בצריף, והמבנה ישמש כבית תרבות?"⁶⁸ ומאז הפכו את "בית התרבות" לבית הכנסת.

שנים רבות (בעיקר לאחר פטירת סבי מארי סעיד עוואץ' שרעבי שהיה גם הוא סגי נהור) שימש מארי חיים צאלח בתפקיד המארי, התוקע, שליח הציבור, המעאזם, הגבאי, ההנהלה והוועד בבית הכנסת. בבית כנסת זה התפללו בנוסח שאמי, והוא היה מלא מפה לפה. בין המשפחות הקבועות שאני זוכר בילדותי היו משפחות אכווע (אקווע, עקיבא), בורה, ג'בלי, גמליאל, כובאני, מדאר, מנצור, סודמי, עוואץ' (בן חיים), פרחי, קריטי, רדיע, שוכר (שוקר), שרעבי ועוד.

מנקודת מבטי כילד, בית כנסת זה היה מעניין מאוד וריתק את תשומת לבי. היו בו זקנים רבים ומעניינים, חלקם היו עיוורים, היה זקן אחד עם שש אצבעות,⁶⁹ וזקן אחר שהיה לבוש בלבוש תימני, ועוד דברים שמשכו את תשומת לבי כילד, לדוגמה ספרים ישנים עבי כרס הכתובים בכתב ברייל.

⁶⁷ על פי ויקיפדיה.

⁶⁸ על דרך מה שאמר דוד המלך לנתן הנביא (שמואל ב ז, ב): "ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון האלהים ישב בתוך היריעה".

⁶⁹ "מסדס" ויש האומרים "אבו סית".

איני יכול לשכוח את השמחה בשמחת תורה – שמחה אמתית שלא ראיתי באף בית כנסת. לראות את מארי חיים צאלח רוקד עם ספר התורה, היה מחזה שלא יישכח. הרב יוסף צובירי⁷⁰ תיאר את הריקוד בשמחת תורה בתימן. לדבריו: **"הוא רוקד עם הספר, באופן שהוא מניע עצמו וכופף ברכיו קצת, ושוב עולה וזוקף עצמו תכופות ובנחת, ובכל פעם פונה קצת לימינו ולשמאלו"**. ואכן, בדיוק כך היה רוקד מארי חיים עם ספר התורה.

בית הכנסת שוכן מול בית סבי (שלא זכיתי להכירו), סבתי ע"ה ודודי שיחיו. בבית זה התארחנו בכל המועדים והזמנים המיוחדים (במשך כל ימי חג הסוכות, כל ימי חג הפסח, שבועות, ראש השנה, יום הכיפורים, פורים, תשעה באב, ועוד), מלבד שבתות רבות וימי חול. מטבע הדברים בבית כנסת זה ספגתי את היסודות והתשתית של המורשת התימנית וההווי התרבותי – קרי מנהגי התפילה, נוסחאותיה, סדריה ונעימותיה.

תחילת קריאתי בלשון חכמים על פי מסורת תימן

דיי לי אם אזכיר את היכרותי הראשונה עם מסורת לשון חכמים, דהיינו מבטאם של בני תימן בלימוד תורה שבעל פה.⁷¹ בשנות ילדותי המוקדמות הייתי מגיע מוקדם לפינה הצפונית-מזרחית בבית הכנסת שם ישב מארי חיים צאלח ליד ההיכל, כשלידו ישבו מעט מחבריו המבוגרים שכבר הלכו לעולמם. מארי חיים צאלח היה סגי נהור ולחבריו כבר הייתה קשה הראייה, וביקשו ממני לקרוא להם שולחן ערוך עם שתילי זיתים. לתומי התחלתי לקרוא בהברה "עברית", כדרך הקריאה שלמדנו בבית הספר. עוד בטרם סיימתי את המשפט הראשון, התחילה מהומה בין חבורת הזקנים שהחלו להזדעק. האחד בכלל לא הבין מה אמרתי ורטן בקול רם "מה הוא אומר", חברו השיבו "עזוב, הוא מהצעירים", והשלישי ענהו "ולא יזבחו עוד את זבחיםם לשעירים". לאחר שהבנתי שכוונתם שאקרא במבטא תימני, מיד המרתי את תנועת הקמץ לחולם העברי, את תנועת הסגול לפתח ואת השווא כדינו, וקראתי בהברה תימנית. לא אשכח את המשפט הראשון שקראתי שבו הופיעו המילים "יום טוב שני של גלויות" אני קראתי "שֶׁל גְּלוּיּוֹת", וכולם מתקנים אותי "שֶׁל גְּלוּיּוֹת", אני קורא "תִּרְגָּלוֹל", "יְרוּשְׁלָמִי", "לְגַמְרִי" והם מתקנים אותי "תִּרְגָּלוֹל" "יְרוּשְׁלָמִי", "לְגַמְרִי", וכן על זו הדרך. מיד במוצאי השבת והחג הייתי מזדרז להנציח את תיקונייהם וניקודיהם על הספר שבידי, והייתי משנן את המילים שוב ושוב עד שלאט לאט רכשתי את יסודות המסורת לשון חכמים התימנית.

יש לציין שלרב יוסף צובירי ולפרופ' שלמה מורג התוודעתי בגיל "מאוחר" יחסית – סמוך לבר המצווה.

השכמה לבית הכנסת בכל מצב

פעם סיפר לי⁷² מארי חיים צאלח איך כשצעד לבדו לפנות בוקר לבית הכנסת, חנתה משאית בפינת הרחוב במקום האסור לחנייה, ומארי חיים שהיה הולך בצד הכביש (ליד המדרכה) התקדם לעברה ו"נתקע" בה. מארי חיים נחבל והשתטח מלוא קומתו ארצה. כפי שסיפר לי, הבעיה העיקרית

⁷⁰ סידור כנסת הגדולה עם אמ"ת ויצ"ב, חלק ב, עמ' תרו.

⁷¹ כמו שהזכרתי במבוא למנורת המאור, עמ' עד, הערה ט.

⁷² סיפור זה סיפר גם אלי רדיע בהלוויה.

הייתה שכובעו נשפט מראשו, וכיצד ילך לבית הכנסת ללא כובע. "השתטחתי על הכביש וזחלתי כמעט חצי שעה עד שמצאתי את הכובע מתחת למשאית", סיפר לי. אך דא עקא, כשהתרומם, מרוב הסיבובים על הכביש, כבר איבד את הכיוונים ולא ידע לאיזה כיוון עליו לפנות כדי להגיע לבית הכנסת. השעה ארבע לפנות בוקר ואין נפש חיה ברחוב... בסופו של דבר ה' האיר את עיניו ומצא את דרכו לבית הכנסת.

גם לאחר נפילה זו, היה ממשיך ללכת לבדו לבית הכנסת. שום דבר לא מנע ממנו ללכת לבית הכנסת, וכמו ששגור בפי זקני תימן "בבית אלוהים נהלך ברגש" – ראשי תיבות ברגש, רוח, גשם ושלג. פעם אחרת סיפר לי איך באו נרקומנים לגנוב את קופות הצדקה לפנות בוקר כשהוא לבדו בבית הכנסת, ואף דחפוהו והפילוהו. מאז היה נכנס לבית הכנסת, נועל את עצמו בפנים ויושב שם לבדו עד שיגיע ראשון המתפללים.

תיקון חצות, אמירת בקשיות ותהילים

מארי חיים היה מעורר את השחר. כל ימי חייו היה קם באשמורת הבוקר לבית הכנסת, אף לאחר שנסתלקו כל הזקנים, והיו שנים רבות שהיה יושב בבית הכנסת לבדו. רבים תמהים מה היה עושה מארי חיים צאלח לפנות בוקר לבדו בבית הכנסת, כשהוא סגי נהור ואינו יכול לקרוא מספר בכוחות עצמו. במשך הזמן שמעתי ממנו שבשעות אלה הוא אומר בעיקר שלושה דברים: תיקון חצות, בקשיות ומזמורי תהילים.

מארי חיים צאלח מעולם לא ויתר על אמירת סדר תיקון חצות המקובל בידיו – שהוא שונה מעט מנוסח הדפוסים. לא פעם אמר לי שזה הנוסח שאמרו בלילות שבת בבית הכנסת בית אלשיך. נוסח זה אמרתי אותו פעמים רבות, וכמובן שגם הקלטתי ממנו באחד מימי החול.

למארי חיים הייתה אהבה מיוחדת לבקשיות. הוא היה אומר אותן בקול נוגה ומרגש. בתחילה היה אומר את הבקשיות לבדו, אחר כך היה מזרזני שאומר אתו בקול אחד ואלמד את הנעימה, ובתקופה מאוחרת יותר היינו אומרים בית הוא ובית אני. יש להעיר שחלק מהבקשיות לא הודפס עד היום, ובמשך השנים מצאתי את חלקן בכתבי יד שונים. מלבד שתי הבקשות המפורסמות אל מסתתר ואור הגנוז, בין הבקשות שאמרנו יחד היו: ידיד נפש, כל ברואי מעלה, דודי ירד לגנו, אזעק אקרא אֶל אֵל נורא, שחר אביע, אלהים אלהי אתה אדון ואני עבד, ועוד.

לא אשכח איך פעם בל"ג בעומר אמר בפניי את כל שירו של הבן איש חי – ואמרתם כה לחי אדונו בר יוחאי על פה מתחילתו עד סופו, כשאני עומד נדהם ומשתומם, ותוהה בלבי כמה פעמים הוא שמע אותו שוב ושוב עד שהוא נחרט בזיכרונו.

מארי חיים צאלח היה מספר על אברהם משרקי אלמתמל (שכן של מארי יחיא קאפח)⁷³ שהיה אומר בבית הכנסת בית אלשיך כל מיני בקשות מיוחדות ומרגשות. ועל חיים נחום מצנעא היה מספר שהיה רגיל לומר את הבקשה אודה לאל לבב חוקר בדמעות שליש, ובלשונו של מארי חיים "ארבע בארבע".⁷⁴

⁷³ ראה עליו לקמן.

⁷⁴ זהו ביטוי השגור בפי זקני תימן, ומבטא בכי רב וריבוי של דמעות. מקורו של הביטוי לא ברור. וראה רצהבי (אוצר לשון הקדש שלבני תימן, עמ' 21) שהסתפק בזה, שכן כתב: "ארבע בארבע – בשפע, לרוב (!)". אך כאמור, ביטוי זה משמש אך ורק בהקשר של ריבוי דמעות ולא בהקשר של שאר ריבויים (ריבוי ממון, ריבוי ימים וכדו').

מלבד הבקשיות, דבקה נפשו של מארי חיים בספר התהילים. בזמנים פנויים, כשהיה יושב לבדו, היו שפתיו רוחשות מזמורי תהילים.

לימודינו בלילות ולפנות בוקר

מארי חיים צאלח היה משכים קום לבית הכנסת כבר בשעה שלוש. משחר ילדותי כשהיה יודע שאני מתארח בבית סבתי ודודיי, היה עובר לפנות בוקר ליד ביתם וקורא לי בקול רם על מנת לזרזני לקום וללמוד אתו.⁷⁵

כשהייתי מספר לו כמה חשוב לי הלימוד אתו, ושאני רוצה שילמד אתי כמה שיותר, היה אומר לי, "ואתה חושב שאני איני רוצה?!", והמשיך: "יותר ממה שהעגל רוצה לינוק, הפרה רוצה להניק". הייתה תקופה בימי בחרותי, שהייתי מגיע לגדרה בכל ליל שישי, ולומד אתו במשך כל הלילה עד תפילת שחרית. יחד קראנו ולמדנו נושאים רבים, שונים ומגוונים, שאם אתחיל למנותם, יכלה הזמן והמה לא יכלו. ביניהם: פרשת השבוע וההפטרה, ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהילים), הקטעים הארמיים בדניאל ובעזרא, משנה, גמרא, מדרש, עין יעקב, מנורת המאור, זוהר, רש"י, רמב"ם, שולחן ערוך, חק לישראל ועוד.

באותם זמנים מארי חיים צאלח לימד אותי פרק בשיר.⁷⁶ יחד שוחחנו רבות, הוא סיפר לי על חיי היהודים בתימן, על מאורעות שחוה או ששמע, ובמיוחד סיפורים על הנהגותיהם של חכמי תימן שאותם הכיר. למעשה הוא זה שפתח בפניי צוהר לפרקי היסטוריה של עיר הולדתו צנעא.

גם כשהיינו משתתפים יחד בשבתות העיון שאורגנו על ידי "מוסדות בנתיבות אמת", שבהן היינו מסתופפים בצלו של הרב יוסף צובירי,⁷⁷ הייתי קובע עם מארי חיים צאלח שיקום כהרגלו

לפנות בוקר ללמוד, ואני אוביל אותו לבית הכנסת של בית המלון ואלמד אתו. באחת השבתות

⁷⁵ המעניין שגם בדור האחרון הכרזו בצנעא היה ר' סאלם ג'ובי שהיה אף הוא סגי נהור, ובקי בכל רחובות צנעא ובשמות דייריהם. ראה למשל הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 264.

⁷⁶ אולם את עיקר יסודות השירה למדתי מהרב יוסף עראקי הכהן שהקדיש לי זמן רב על מנת ללמדני.

⁷⁷ לשבתות אלו התקבצו רבים מכל רחבי הארץ, צעירים עם זקני תורה, כדי ליהנות מזיוו והדרו של הרב יוסף צובירי, בתפילתו, בדברי תורתו, בשירתו, ואפילו באכילתו ובשתייתו. נזכר אני בהספדו של הרב יחיאל תם שאמר "כשהיינו יושבים אתו בסעודות מצווה, היינו מרגישים את השכינה מחופפת עלינו". לא אשכח איך היה שר את הבקשיות והשירים של סעודה שלישית בנעימותיהם הנוגות והמרגשות, כשהוא נושא עיניו למרום, עין אחת בוכה ועין אחת שמחה. גם באכילתו היה יושב כמלאך ה' עם כל גינוני ה"דרך ארץ", וחבל על דאבדן. אגב אעיר, שגם לאחר פטירתו מתקיימות שבתות אלו באותו הסדר ובאותה המתכונת על ידי הרב יוסף עראקי.

הגענו לבית הכנסת של המלון, אולם דא עקא, לא מצאנו בבית הכנסת ספרי לימוד. לאחר חיפוש רב מצאתי משנה מסכת ידיים. ישבתי לקרוא לפניו, והוא משלים את המשפטים יחד אתי, ואף מבאר לי את המשנה ומדגים לי בידיו.⁷⁸

מארי חיים סגי נהור. האמנם?

על אף היותו סגי נהור, היה הולך לבית הכנסת לפנות בוקר בצדי הכביש (סמוך למדרכה) בקומה זקופה ומקלו בידו. זוכר אני כיצד היה מגיע לשער בית הכנסת, מוציא מפתח מהצור, ופותח את השער. נכנס, ומנתק את האזעקה. משם צעד למטבח, הרים את המיחס לבדוק אם יש מים, אם היה צורך, היה מוסיף מים, ומרתיח את המיחס. בינתיים היה מוציא כוס זכוכית, כפית, ומכין לו קפה. במידה והרגיש שקופסת הקפה ריקה, היה מוציא שוב את הצרור ופותח את הארון שבו נמצאות שקיות הקפה, ממלא את הכלי, מחזיר את השקית למקומה, נועל את הארון ומכין את הקפה, וכן על זו הדרך. והכול בסדר ובניקיון מופתי, עד שכל המביט בו ישתומם ולא יאמין שהישיש סגי נהור.

גם בדיבורו לא היה ניכר שהוא סגי נהור.

אפרש את כוונתי. פעם סיפר לי בהתרגשות איזו עיר יפה קריית ספר. ותוך כדי שיחה היה מדגים לי בידיו איך הבתים בנויים על צלע ההר. כששאלתי אותו איך אתה יודע כיצד נראית העיר, אמר לי "אני הייתי שם וראיתי". וכשהוספתי לשאול, "איך ראית, הלוא אתה סגי נהור ואינך רואה". ענה לי בתמימות: "ראיתי עם החתן שלי [הרב ישי סנוואני]".

גם כששמע שכמה ממתפללי בית הכנסת קנו ממני סידורים וחומשים, קרא לי ואמר: "למה לא הבאת לי ספרים, מה, אני לא יהודי?!" הבאתי לו את הספרים שביקש, ולמחרת הוא סיפר לי שהוא קרא את המבוא שכתבתי. כששאלתי אותו "כיצד קראת, הרי אינך רואה", ענה לי מיד "קראתי עם הבת שלי זהבה"....

⁷⁸ במקום אחר (מבוא למנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב – מהדורת שתילי זיתים, עמ' 71, הערה ג) הזכרתי ש"את ספרי הני"ך, המשנה, התלמוד, הרמב"ם והשולחן ערוך היו לומדים [בני תימן] על הסדר מתחילה ועד סוף וחוזר חלילה, כך שלא היה הפרש בידיעותיהם ובבקיאותם במסורת הקריאה בין ספר שמות לספר דניאל, בין מסכת ברכות למסכת אהלות ובין הלכות שבת להלכות חליצה וייבום וכדו'".

פעם היינו בבית מלון, ליוויתי אותו לבית הכנסת, ומארי חיים אומר לי: "תראה איך בית המלון יפה ומפואר". אמרתי לו "מנין אתה יודע", ומארי חיים ענה: "מה, אינך רואה איך המעקה עבה..."

לאחר שמארי יוסף צובירי היה בגדרה, סיפר לי מארי חיים צאלח כיצד נהנה לשבת במחיצתו, אך בחושו המיוחד הבחין שמארי יוסף כבר לא בכוחו, מארי חיים התעצב מאוד על כך ש"מארי יוסף צובירי חלש, וכבר אינו כמו מקודם..."

בכל שנות היכרותי אתו, זכור לי שרק פעם אחת הזכיר בעצב את מוגבלותו כסגי נהור. היה זה כאשר הזמין מישו לקרוא בתורה, היהודי סירב, ומארי חיים פנה לחברו וגם הוא סירב, וכך פנה לכמה אנשים זה אחר זה וכולם סירבו. מארי חיים התרעם ואמר בצער: "תאמינו לי, אם הייתי רואה, הייתי קורא הכול ולא משאיר לכם כלום..."

קנאות לנוסח השאמי

מארי חיים היה קנאי למנהגו ולמסורת אבותיו. הנוסח השאמי שאליו הורגל מיום שעמד על דעתו, קנה שביתה בפיו ולא מש ממנו עד יומו האחרון. עד סוף ימיו המשיך להתפלל בנוסח השאמי שעליו הורגל בבית הכנסת בית אלאוסטא.

בילדותי ראיתי שהרב יוסף צובירי שהנציח את סדר התפילה בבית הכנסת בית אלאוסטא העלה לקיום את הפזמון יגדל אלהים חי וישתבח לפני ערבית של שבת (לאחר קדיש דרבנן קודם מזמור שיר ליום השבת).⁷⁹ הדבר היה תמוה בעיניי, שכן לא ראיתי מנהג זה באף בית כנסת, גם לא בבית הכנסת "אור מציון" בגדרה. כששאלתי את מארי חיים, האם נכון מה שכתב הרב צובירי, ענה לי, שבוודאי. ושכן הנהיג בשבת הראשונה שהגיעו לגדרה, אך המתפללים השרעבים לא הסכימו ל"שינוי" זה.

כשבא אליו בעל תשובה צעיר שמוצאו מאחד הכפרים שבהם התפללו בנוסח שאמי, והחל להטיף למארי חיים על הנוסח הבלדי שאותו אימץ, קטע אותו מארי חיים ואמר לו, "אם אנחנו כבר מדברים על נוסח בלדי, הבלדי הוא שלנו, של בית צאלח, אבל אתה מה הביא אותך לעזוב מנהג אבותיך ולהתפלל בנוסח בלדי..."

זיכרון מופלא

מארי חיים צאלח היה בעל זיכרון מופלא. מסכתות משנה רבות היו שגורות על פיו על פה, וזאת מלבד בקיאותו בתנ"ך ובתרגומיו, בתפילות ימים נוראים, בשירים, בבקשיות, ועוד, הכול על פה. אגב יש להעיר, שאף שמיום הולדתו עד יום מותו התפלל בנוסח שאמי, הוא ידע בעל פה סליחות רבות הנאמרות ביום כיפור רק בנוסח הבלדי, כגון שלומי עליון, דרכי שבעה רועים, ילוד יעקב יצעק ועוד. סליחות אלה לא יכירן מקומן בסידור התפילה השאמי, על אף שהיו נוהגים לאמרן בתימן בכינוסי תפילה ציבוריים. פעם אמר לי שלעתים רחוקות, קרה שבבית הכנסת בית אלאוסטא סיימו את כל סדר האשמורות מבלי דילוג, ונשאר מעט זמן עד תפילת שחרית, ואז היו מוסיפים לאחר המרנות סליחה אחת מאלה.

אני זוכר איך פעם הרב יוסף עראקי יזם כנס תפילה ואמירת סליחות, וביקש ממני להזמין את מארי חיים שיעבור לפני התפילה. כשבאתי למארי חיים, אמרתי לו שהרב יוסף ביקש שיתפלל

⁷⁹ סידור כנסת הגדולה עם אמ"ת ויצב, חלק א, עמ' שנח.

ויאמר את שני הפיוטים הנ"ל, ואני אעמוד לידו להזכיר לו מעט את נוסח הפיוטים. מארי חיים הזדעק ואמר: "וכי אתה חושב שאני לא יודע את הפיוטים האלה, ואני צריך שאתה תבוא ותעזור לי?!", ותכף לאמירה אמר לי את הפיוטים על פה.

מה ששבה אותי בעיקר בזיכרונו של מארי חיים, היה הסדר המופתי שבו היו הדברים מונחים בזיכרונו. למשל, מארי חיים ידע את כל ספר התהילים על פה. אך עם יד על הלב, איני רואה בכך רבותא כל כך גדולה, יש הרבה יהודים שיודעים מזמורי תהילים רבים על פה. אך המיוחד במארי חיים שהוא יכול לומר את כל ספר התהילים בעל פה מתחילתו עד סופו, באופן שהוא מסיים מזמור ומיד מתחיל לבדו את המזמור הבא אחריו, מבלי שיצטרך תזכורת איך מתחיל המזמור הבא. ומי כמוני יודע, שהרי אני הקלטתי אותו במשך תקופה את כל ספר התהילים. בכל מפגש הקלטתי כמה פרקים. זוכר אני כיצד לפני כל הקלטה הייתי מנסה להיזכר עד איזה מזמור הגענו ומהיכן עלינו להתחיל היום. עוד אני מדפדף בספר התהילים, ומנסה לבדוק את ההקלטה האחרונה, ומארי חיים שזכר היטב עד היכן הגענו, התחיל מיד את המזמור הנכון.

דבר זה מזכיר מה שסיפר לי אלי רדיע,⁸⁰ שכך היה גם בספר משלי. מארי חיים הנהיג שבמשך כל שבתות השנה, בכל שבת לאחר תפילת מנחה יקראו פרק אחד ממשלי. בעוד הציבור מדפדפים ומנסים להיזכר לאיזה פרק הגיעו, מארי חיים לא רק שהיה זוכר לאיזה פרק הגיעו, אלא אף היה זוכר כיצד מתחיל הפרק והיה אומר את הפסוק הראשון על פה.

מלבד הזיכרון שלו בדברי תורה, מארי חיים זכר סיפורים רבים ופרטים רבים משנות ילדותו בדיוק רב. כמדומני שהוא הכיר את כל תושבי צנעא, שמותיהם, בניהם ובנותיהם, כינוייהם, הסיבות לכינוייהם, עם מי התחתנו, ועוד.

בלימוד הציבורי בבית הכנסת

כשהיינו יושבים לפנינו לפני מנחת שבת לקרוא רש"י, היה מקפיד ומעיר אפילו על קוצו של יו"ד, פעמים הקשיב בדממה, ופעמים שפתיו ממלמלות עם הקורא, ובדרך כלל היה משלים את סופי המשפטים עם הקורא.

כשהיינו קוראים לפנינו את שלוש המגילות שניים מקרא ואחד תרגום כמנהג, קרה שלאחר שבעל התור קרא את המקרא והציבור חזרו אחריו, היה בעל התור מתמהמה מעט עד שהיה מוצא את התרגום של הפסוק (מאחר שבספרים הישנים התרגום לא הודפס מיד לאחר המקרא). עד שבעל התור היה "מאתר" את התרגום שעליו לקרוא, מארי חיים כבר היה מתחיל לקרוא את התרגום על פה, וכשבעל התור המתמהמה היה מוצא את התרגום, מארי חיים כבר היה באמצעו.

אם בלימוד הציבורי בבית הכנסת עסקין, יש להזכיר איך מארי חיים היה עירני לסדר ולתור בבית הכנסת. לפעמים כשבעל התור נמנם או סתם התמהמה ולא החל לקרוא בתורו, מארי חיים היה עוקב וזוכר תורו של מי, והיה קורא לו בשמו ואומר "ד'ולך" [=התור שלך]. גם כשהיה מצטרף עוד מישהו למעגל הלומדים מארי חיים היה שם לב אליו. וכשבעל התור לא הבחין במצטרף החדש והיה מדלג על תורו, מיד היה מארי חיים מעיר לקורא שדילג על פלוני.

⁸⁰ והזכיר זאת בקצרה בהספד בחלוויה.

הרבנים ה"חדשים"

מארי חיים צאלח היה מספר בערגה על רבני תימן שאותם הכיר – צדקותם, תמותם, ענוותנותם, ישרותם וגדלותם בתורה. אך גם את רבני תימן וחכמיה פה בארץ העריך מאוד, ואף התכבד בהם פעמים רבות. לא פעם שמעתי ממנו דברי שבח והערצה על הרב יוסף קלזאן, הרב שלמה קרח, הרב פינחס קרח, הרב אריה נדב, הרב שלמה מחפוד, הרב שלום צדוק, הרב שלמה צדוק, הרב יחיאל תם, הרב יוסף שרעבי, הרב אברהם שמן, ועוד. את חלקם הכיר היטב באופן אישי, ואת חלקם הכיר רק משמועה אך הכיר את אביהם ואת משפחתם כבר מתימן.

אך עם כל זה בהקלטותיי יש עשרות רבות של שיחות ששוחחנו ובהם היה מתרעם מארי חיים על רבנים בודדים (בעיקר ילידי הארץ, אך לא רק) שהחלו לעשות שינויים במנהגים ובמסורות הקריאה על פי הבנתם, שיקול דעתם, או על פי כתבי יד עתיקים שמצאו.⁸¹ לרבנים אלה היה קורא "הרבנים החדשים". בפרט היה כועס ורותח על מי שהיה מלעיג בדרך קבע על מקום גידולו של מארי חיים צאלח – הלוא הוא בית הכנסת בית אלאוסטא, על מארי סעיד עזירי רב בית הכנסת, ועל שאר רבני בית הכנסת, חבריו בני גילו של מארי חיים שהיו מתפללים שמה, ובפרט על הרב יוסף צובירי. המעניין הוא שלאחר מכן היה אותו אחד שולח אליו לשאול אותו שאלות במנהגים... לא פעם סיפר לי מארי חיים איך יצא לו להיפגש עם אחד מ"הרבנים החדשים" באירועים שונים. אותו הרב היה שואל שאלות, ומארי חיים היה משתדל להתחמק ממנו ולומר "אני לא יודע". כמובן שיש לי הרבה מה להאריך בנושא, אך מפאת הכבוד קיצרתי.

שריד אחרון למשוררי תימן

מארי חיים צאלח היה משורר ששר באירועים שונים. כבר מגיל קטן נמשך לשירת תימן. כשהיה קטן נשארו שני משוררים אחרי המצור ("חוזה אלנפאר"): מארי חיים צאלח אלברטי ואברהם משרקי אלמתמל.⁸² חיים צאלח הילד היה הולך בקטנותו לשמוע הנעימות שלהם ובעיקר את נעימותיו המיוחדות של מארי חיים צאלח אלברטי.

לאחר מכן המשורר הראשי בצנעא היה מארי סעיד עזירי. כבר בגיל 16-17 הוכר מארי חיים צאלח כמשורר והיה שר בחתונות. טבעי אפוא שכשמארי סעיד ריכז מסביבו חבורת משוררים, ביניהם: מארי חיים חובארה, מארי יוסף צובירי, מארי סאלם קלזאן, עזרי נדאף, שמואל כהן, סעיד אלגמאל, צירף אליהם בתחילה גם את מארי חיים צאלח, אלא שכפי שסיפר לי, כשתקפוהו הצרות ועזב את צנעא כבר לא חזר להיות משורר רשמי.⁸³

⁸¹ יש לציין שהתמרמרות זו שמעתי שוב ושוב מכל עשרות זקני תימן שאיתם ישבתי, מבלי יוצא מהכלל. והדברים מוקלטים.

⁸² עליו כתב משה צדוק (יהודי תימן, עמ' 162): "בהיותי בתימן הכרתי זקן צנוע, אברהם אלמשרקי שמו, וכינויו 'אלמתמל'. הוא ידע ניגונים קדומים שלא היו מוכרים בימינו, וכשהיה מוזמן לשיר היה משתק את המשוררים הצעירים, שלא למדו את הסלסולים שנשמרו בפיו".

⁸³ מסיבה זו לא הונצחה תמונתו של מארי חיים בפתיחה לדיואן "אפתחה שיר" עם תמונות שאר המשוררים הקבועים. יש להעיר שהיה רב אחד צדיק שהוכר בארץ כמשורר. כפי שכתבו בני משפחתו, כששכח נעימות שירים היה מבקש מעזרי נדאף שיקליט בעבורו את הנעימות שכבר שכח. והנה, לאחר שיצא לאור הדיואן "אפתחה שיר" כשבראשו תמונת ראש המשוררים מארי סעיד עזירי וסביבו תלמידיו המשוררים, התרעמו בני משפחתו מדוע לא הוכנסה תמונת ראש משפחתם שלדבריהם היה ממשוררי צנעא. אך כפי ששאלתי זקנים רבים וביניהם הרב יוסף צובירי, אותו רב לא נמנה עם המשוררים הרשמיים בצנעא. גם את מארי חיים צאלח שאלתי על דבר זה (וועל עוד

למארי חיים צאלח היה קול חזק ונעים. פעם סיפר לי שמארי חיים כסאר היה אוהב את השיר קאל אלאדיב נומי תשרד. כשהיה מארי חיים צאלח שר איתו, היה אומר לו מארי חיים כסאר: "תנמיך את הקול"...

להבדיל משאר משוררי צנעא שהכירו את נעימות צנעא בלבד, מארי חיים צאלח הכיר גם נעימות רבות מחוץ לצנעא. פעם סח לי הרב שלמה קרח שהוא שמע את מארי חיים שר שיר שאינו מוכר בצנעא, והוא "אהבת צביית חן". הרב שלמה קרח זרזני להקליט מפיו את נעימת השיר בטרם תאבד, וכדברו כן עשיתי, והקלטתי כמה פעמים את כל השיר מתחילתו ועד סופו.⁸⁴ מלבד השירים המוכרים שלמדתי ממנו, נמשכתי לשירים שאינם מוכרים, שירים שהם בגדר "מת מצוה". בין השירים הלא מוכרים שהקלטתי ממנו את תחילתם אפשר למנות את אבדא במן הוא עלי אשאן, סובחאן אלי סמאהו ואלכלל צנעהו, אלעזב ואלמזווג, קאלת תעיז, ועוד. למותר לציין שאת כל השירים היה שר על פה. לפעמים כשהיה מנסה להיזכר במילים של השירים שאינם ידועים, היה אומר לי: "אם תעזבני יום, יומיים אעזבך". אף זוכר אני כמה היה מתעצב כשהיה חוזר מאירועים שהמשתתפים לא ידעו לענות לו בשיר.

מארי חיים צאלח היה אוהב לשיר. דובבתי אותו לשיר כמעט בכל הזדמנויות – לפנות בוקר לפני סדר תיקון חצות, בלילות שישי שבהם היינו ערים ולומדים במשך הלילה, בחדר בבית המלון בשבתות עיון של "בנתיבות אמת", ואפילו בנסיעות שהסעתי אותו למקומות שונים.

כולם זוכרים איך מארי חיים היה נוסע לכל אירוע שהוזמן על

מנת לשמח את בעל השמחה. וכמובן שאף באירועים שלי, תמיד הגיע בשמחה, וכיבד אותנו בנוכחותו המרשימה.

בדידי הווה עובדה, לא פעם ולא פעמיים, שהזמנתי אותו לאירועים (בר מצווה, שבע ברכות ועוד) של אנשים שמארי חיים בכלל לא הכירם, אך היו משתוקקים למארי מבוגר שישורר באירוע שלהם. מארי חיים תמיד נענה להזמנה, ובא לשמחם.

אגדות שיוחסו לו) בכמה הזדמנויות, ואישר לי את הדברים. מלבד מה ששאלתיו לבדי והקלטתיו, אף הבאתי לביתו רבנים שונים – כל פעם רב אחר, כדי שישמעו את הדברים מפיו. בין הרבנים הרב איתמר חיים כהן, הרב אברהם אריה, הרב מאיר נהארי, ר' ועוד. וב"ה כל הדברים מוקלטים.

⁸⁴ במשך השנים שמעתי את השיר גם ממארי חיים כריף, מארי פינחס גהסי, הרב יחיאל לגאמי, הרב יוסף עראקי הכהן, הרב יעקב מועלם, ועוד. והתברר לי ששיר זה דווקא מוכר במחוזות שמחוץ לצנעא.

בעל תוקע

כבר בתימן הוכר מארי חיים צאלח כבעל תוקע מומחה. ואף שבמשך כל ימות השנה הוא קבע את מקום תפילתו בבית הכנסת בית אלאוסטא, כשהזמין אותו אהרון דאר לתקוע בראש השנה בבית הכנסת בית אלגמאל, הסכים מארי חיים ותקע שם שנתיים, ואף התפלל שם מוסף של ראש השנה יום אחד, וביום השני התפלל מוסף יחיא אלחייבי.

לאחר מכן במשך 15-16 שנים היה הולך לבית כנסת אלכוחלאני בראש השנה וביום הכיפורים לתקוע שם, ואף שימש שם כבעל תפילה – יום אחד התפלל שם מוסף אברהם קארה ויום אחד מארי חיים צאלח.⁸⁵ גם בתקופה

שהיה מארי חיים באסמרה הוא היה תוקע ושליח הציבור במוסף ראש השנה.

מארי חיים צאלח היה תוקע בחסד עליון. גם בארץ ישראל היה תוקע במשך עשרות שנים בבית הכנסת "אור מציון" ב"כפר אוריאל – שיכון עיוורים" בגדרה בשני ימי ראש השנה. יש לציין שהוא היה תוקע מאה תקיעות כמנהג השאמי, והיו שנים שלאחר התקיעות היה הולך לעוד בית כנסת לתקוע להם.

עד היום מהדהדת באוזניי "התרועה הגדולה" שהיה תוקע באומנות מיוחדת. אנו הילדים היינו נפעמים כיצד ישיש זה עוצר את נשימתו לכל כך הרבה זמן.

אשת חבר

איני יכול לסיים את המאמר מבלי להזכיר את אשתו של מארי חיים – חמאמה, יאריך ה' ימיה בטוב ושנותיה בנעימים. חמאמה היא אישה מסורה מאין כמוה שתמכה רבות בבעלה הסגי נהור. ד"ר רפאל בן חיים סיפר בהלוויה, איך הייתה מובילה אותו בנאמנות לבית הכנסת לפנות בוקר בחורף ובגשם, יושבת ומחכה ומכוונת את הזמן לשעה שהיה חוזר מתפילת שחרית. גם אמי ודודי ומתפללי בית הכנסת הוותיקים זוכרים זאת. אך בתקופתי, ובפרט בשנים האחרונות, הייתה מלווה אותו לבית הכנסת בתו זהבה שתחי' במסירות

ובנאמנות, עד שהיא מגיעה אתו לבית סבתי ודודי, ומשם ליוותי אותו אני. בתקופה האחרונה השתדלתי להגיע לביתו וללוות אותו משם כדי לא להטריח את בתו המסורה זהבה.

חמאמה דאגה למארי חיים צאלח במסירות אין קץ, ובכלל זה דאגה להופעתו הנקייה, המסודרת והמכובדת. באחת הפעמים כשהסרטתי את מארי חיים כשהוא יושב על מיטתו ומספר את סיפור חייו, היא נכנסה לפתע. היא לא הסכימה שנמשיך בהסרטה עד שהביאה לו את משקפי השמש

⁸⁵ גם מר' אהרן קארה (ישלח לו ה' רפואה שלמה) שהיה ממתפללי בית אלכוחלאני, שמעתי שהוא זוכר כיצד מארי חיים היה תוקע אצלם בבית הכנסת.

הכחות המסתירות את עיניו, כדי שייראה "יפה" בהסרטה. ואף כשהחזיק בידו מגבת, לא הניחה לו עד שלקחה אותה מידו, כדי שייראה מכובד בהסרטה. נזכר אני באחת הפעמים כשתיאר בפני כמה צרות וייסורין עברו עליו: עניות, התעוורות, פטירת ילדיו ואשתו הראשונה ועוד, אמר: "כשהתחתנתי בשנייה, התחילו ללכת הגזרות קצת קצת". אשתו שהייתה נוכחת אמרה לי: "הוא התחיל להשתפר בזכותי". ומארי חיים צחק ואמר, "זה נכון. למה נשקר..."

תמלול שיחה לדוגמה

מצאתי לנכון להעלות כאן תמליל מונולוג קצר, שממנו ניתן לעמוד על כוח ההשרדות של מארי חיים למרות מוגבלותו ולמרות הייסורין שעברו עליו:

אני עשיתי טעות, נשאתי כוהנת [...] משנכנסה אצלי, הלך המזל. שלוש עשרה שנה החל המזל עד שהתרגזתי על עצמי, על המזל, והלכתי לעדן. בגלל המחלוקת עם הדראדעה איבדנו כל מה שהיה לנו. שנתיים וחצי הפסדנו אלפים. כשהיו לי ילדים חמישה מהאישה הראשונה, מתו כולם חוץ מעזרי, שני בנים ושתי בנות, והיא הלכה בעצמה. קיבלנו ייסורין. מה לעשות, עברו עלינו מים הזדונים. החזקתי עצמי שלא אתרגז ולא אעשה לעצמי משהו. קודם נפטרו הילדים, והיא נפטרה ויש לה בבטן עוד שניים [...] והיו חובטים אותה בבצל עד שימותו. היו לי ייסורין קשים. הייתי בלי אישה [...] באו אליי אימא שלי, מארי יוסף שמן ומארי סעיד. כשהתחתנתי בשנייה, התחילו ללכת הגזרות קצת קצת. מה לעשות יא אכי, עברו עלינו מים הזדונים. החזקתי מעמד בזכות הסבלנות. אמרתי לעצמי אם אני אתרגז, למה לי אתחמל עוון פי עצמי [=למה לי אשא עוון על עצמי]. אני הייתי הולך ללמוד בכל בתי כנסיות [...]

פרק ג – מפניני מארי חיים צאלח

אמירת פיטום הקטורת

סגולתו של פיטום הקטורת גדולה. כבר הזכירו שכשהיה, לא עלינו, מגפה בעי"ת צנעא, היה מארי סעיד עזירי מחלק כמה אנשים לארבע קבוצות, כל קבוצה הייתה הולכת לפינה אחרת של שכונת היהודים ("קאע אל יהוד"), ושם היו מדליקים קטורת ואומרים את פיטום הקטורת. כפי שכתבתי במקום אחר⁸⁶ בשם עזרי צאלח (מהרצליה), היו אומרים אז גם את הקרבנות שבפרשת ויקרא ובפרשת צו.⁸⁷ ממארי חיים צאלח שמעתי שסדר זה היה נוהג בשעות הבוקר דווקא, לאחר השילוש.

כמו כן סיפר לי מארי חיים צאלח שגם במקרים שהיה מישהו גוסס תקופה ארוכה, "לא חי ולא מת", היו הולכים לביתו ואומרים פיטום הקטורת עם עוד כמה מזמורי תהילים, כדי להקל על יציאת הנשמה.⁸⁸ וכן היה מעשה עם אשת מארי יחיא גיאת⁸⁹ ובפעם אחרת עם יחיא מדינה אלמקצץ, שהיו גוססים כמה חודשים, הלכו לומר אצלם פיטום הקטורת, והם נפטרו בסמוך.

מארי חיים חובארה "בתולה"

בצנעא נהגו להדביק כינויים לשמות משפחה כדי להבדיל בין המשפחות השונות, ואף אנשים פרטיים התכנו בכינויים. חלק מהכינויים היו על שם מקום המוצא, המקצוע של ראש המשפחה, מעשה שהיה, תיאור האדם, תכונת אופי בולטת, ועוד. ברוב הכינויים האלה השתמשו לא רק המון העם, אלא גם תלמידי החכמים המובהקים.

כינויו של מארי חיים חובארה היה "בתולה". מקובל לומר (וכן שמעתי מזקנים)⁹⁰ שכינוי זה הודבק לו בגלל שהיה יפה תואר [=חאלי]. אך מארי חיים צאלח היה אומר שלא כך הם הדברים, שהרי היו עוד רבנים יפי תואר, כמו מארי אהרן הכהן ועוד. אלא פעם הציעו למארי חיים חובארה להתחתן עם גרושה, והוא סירב, כי רצה בתולה, ומאז הודבק לו הכינוי "בתולה".

זואהר בכלאפע

כשתיאר לי מארי חיים צאלח איך היו הדרדעים מבזים את הזוהר, אמר לי שהיו מהם אומרים "זואהר בכלאפע". כדי להבין את המושג, ראיתי לנכון להעתיק את פירוש המילים מדברי הרב

⁸⁶ "זיכרון להולכים – מארי עזירי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל", עמ' 14.

⁸⁷ לאחר שכתבתי זאת העירוני שכן כתב יצחק צובירי, מצנעא עד ציון, עמ' 29.

⁸⁸ וראה בדברי הרב יוסף צובירי (סידור כנסת הגדולה עם אמ"ת ויצבי, חלק ד, עמ' קג) שכתב שנהגו לומר את נוסח ההיתר "להתיר נדריו, כדי להקל עליו צער ועיכוב יציאת הנשמה"; ובדברי הרב יוסף קאפח (הליכות תימן, עמ' 247) שכתב לומר קדיש כסגולה ליציאת הנשמה בקלות. ואם לא הועיל, מוציאים את כל ספרי הקודש הנמצאים באותו חדר, ועוקרים את המזוזה מפתח החדר. גם הרב פינחס קרח (בית מועד, חלק א, פרק ג, סעיף ד, עמ' סג) העלה מנהג הוצאת ספרי הקודש והורדת המזוזה. וראה שם בהערה שציין שכן יעץ מארי חיים כסאר לעשות כשארכה גסיסתו של תלמיד חכם גדול אחד. מהרב פינחס שמעתי שרב זה הוא הרב שלום יצחק הלוי.

⁸⁹ אישה זו הייתה מיוחדת משאר נשות תימן. היא ידעה לקרוא, עסקה גם ברפואה, וכשבעלה היה עסוק היא הייתה מלמדת את הילדים במקומו. ראה יחיאל חבשוש, חיי הילד בתימן, עמ' 14, 118.

⁹⁰ ובפרט ממארי סלימאן בן סלימאן קארה.

יוסף קאפח. "זואהר – כינוי לפרי הרימין הנקרא בתימן 'דוס',⁹¹ ובערבית 'נבק'".⁹² "כלאפע – נעליים בלות. בזמן שמבשיל פרי הרימין הנקרא בתימן 'דוס' ובערבית 'נבק', מחזרים הרוכלים ברחובות קריה כשעל ראשם 'תוכה' [=מעין סל העשוי מקש] מלאה רימין, וצועקים בקול זמר: 'זואהר בכלאפע'. וכל מי שיש לו נעליים בלות שאינן ראויות עוד לשימוש, מוציאן להם ומקבל תמורתן מעט רימין".⁹³ כדי לתקן ולמכור, או כדי לפרקן ולחדש בעזרתן נעליים אחרות.⁹⁴ ביום שישי בצהריים היו נוהגים (העיקשים כמובן) לקרוא זוהר בבתי הכנסת,⁹⁵ ובפרט בבית כנסת בית אלאוסטא לשם התקבץ ציבור רב גם משאר בתי הכנסת. כמו שכתב הרב יוסף קאפח,⁹⁶ לאחר מכן "הכול היו יוצאים לשוק סמוך לשבת לקנות 'דוס' (רימין) ומיני מתיקה לכבוד השבת". מאחר שבזמן שהיו מתאספים לקרוא זוהר, היו הרוכלים צועקים "זואהר בכלאפע", היו מהדרדעים שהיו קוראים לזוהר "זואהר בכלאפע". זואהר הוא כינוי זלזול לזוהר, ורצונם לומר, הזוהר תמורת נעליים בלות.⁹⁷

קשאם צנעא ולא מארי אלבלאד

פתגם ידוע זה שגור בפיפיות זקני צנעא,⁹⁸ ותרגומו הוא: "הירקן של צנעא ולא מארי של הכפרים". מקובל לומר שפתגם זה הוא זלזול בבני הכפרים ובמאריין שלהם, שעדיף להיות ירקן בצנעא,⁹⁹ ולא להיות מארי בכפרים. אך ממארי חיים צאלח שמעתי שבמקורו הפתגם לא בא לזלזל. לדבריו, בתימן לא היו לוחות שנה, ותלמידי החכמים היו יודעים במדויק באיזה יום בשבוע יחולו החגים. לעומת ריכוז תלמידי החכמים בצנעא, היו כפרים קטנים שמנו מניין או שניים, ולהם היה מארי אחד. פעם קרה מקרה שמארי של אחד הכפרים הגיע לצנעא בראש השנה כי טעה בחשבון הימים, וחשב שעדיין לא הגיע יום ראש השנה. ועל זה משבח הפתגם את הירקן הצנעני שידע מתי יחולו החגים, והוא יודע מתי להביא את ההושענות, את ההדס, ומתי להביא את המרור וכד', מה שאין כן מארי הכפר שיכול לטעות בזה.

⁹¹ "פרי מעץ הסידרית, דומה לשזיפים" (יחיאל חבשוש, חיי היחד בתימן, עמ' 69). מפרופ' זוהר עמר שמעתי ששמו העברי הוא השיזף המצוי, ובתחילת המאה היו שקראו לו סידריה או סידרית על שם שמו הערבי סידר.

⁹² הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 312.

⁹³ הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 317. יש להעיר שלא רק את פרי הרימין היו מוכרים תמורת נעליים בלות, אלא גם את החבושים [=ספרגל], וכמו שכתב יחיאל חבשוש (חיי הילד בתימן, עמ' 90).

⁹⁴ יחיאל חבשוש, חיי הילד בתימן, עמ' 90.

⁹⁵ ראה הרב יוסף צובירי, סידור כנסת הגדולה עם אמ"ת ויצ"ב, חלק א, עמ' שלה; הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 4; ועוד.

⁹⁶ שם.

⁹⁷ ראה במכתבו של הרב רצ"א צארום (הובא בשני המאורות, חלק ב, עמ' 136-138) שם כתב (בתרגום לעברית): "ביום שישי, אחר צאתנו מבית המרחץ, לפני קריאת אלזואהר".

⁹⁸ ד"ר מנשה ענזי (יהודי צנעא בעידן של תמורות, דיון היסטורי במרחב הציבורי: הכיבוש העתימאני ועד עלייתם לישראל 1872-1950, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, עמ' 295) ציין שפתגם זה מקביל לפתגם מוסלמי המוזכר בספרות המוסלמית: "קשאם צנעא ולא שיק אלבלאד". לדבריו, "פלא הוא שהמוסלמים מכירים פתגם זה ואף במחקר הוא מוזכר, וגם היהודים מכירים פתגם זה, ואף אחד לא השווה בין שני הפתגמים!". יש להעיר ששם כתב "ולא מארי פי בלאד", אך כפי ששמעתי מזקנים רבים הלשון הוא "ולא מארי אלבלאד", בהתאמה לפתגם הערבי. ופשוט, שכן הפתגם מתייחס למארי של בני הכפרים, ולא למארי של בני צנעא המלמד בכפרים.

⁹⁹ לדברי ענזי (שם, עמ' 271) "הקשאם נתפס בעיני הצנעאנים כחבר במעמד הנחות ביותר".

לא ידע האדם את עתו

מארי הרגיש כל ימיו שהוא עראי בעולם הזה, ומי יודע מה ילד יום. מסיבה זו היה אומר לי פעמים רבות כיצד הוא רוצה שתתנהל ההלוויה שלו, כיצד הוא רוצה שישבו עליו שבעה, ואף ציווה אותי שאדאג שהרב יוסף עראקי הכהן יערוך את ההלוויה כפי מנהג צנעא. כל פעם שקבעתי עם מארי חיים משהו לעתיד, ואפילו כשקבעתי אתו פגישה ליום המחרת, היה אומר "אם נחיה". כשהיה מספר לי על זקן כלשהו, הייתי שואל אותו "הוא עוד חי", הוא לא היה עונה "כן", אלא "קאלו" [=אמרו]. כלומר, מי יודע, אולי מאז הפעם האחרונה ששמעתי עליו, כבר הלך לעולמו.

כל המזכיר את הרשע ואינו מקללו, אין אלהי אברהם בעזרו

מארי חיים היה אהוב על ציבור המתפללים בבית הכנסת "אור מציון" בגדרה, ואלה החזירו לו אהבה בדרכם המיוחדת והמשעשעת. המתפללים דיברו אתו כדבר איש אל רעהו, אף שהיה גדול מהם בתורה, וכמובן בשנים רבות. כמו שהזכיר ר' אלי רדיע בהספדו בהלוויה, בכל שמחת תורה היו שרים לו "חיים צאלח מלך השכונה".

באחת משבתות השנה קנה אחד המתפללים עלייה לספר תורה, ולא הסכים לקום לספר התורה עד שמארי חיים יקום ויאמר את פיוט "אצולה לפנים", מארי חיים שיתף פעולה ואמר את הפיוט לקול שמחת המתפללים. פעם אחרת התעקש אחד המתפללים שמארי חיים יעשה מי שבירך לפוליטיקאי אחד – נבחר ציבור שאינו נמנה על "שלומי אמוני ישראל" (כמובן שהיה זה לקנטור בעלמא). כאן לא

שיתף מארי חיים פעולה. זוכר אני כיצד קם ממקומו ואמר בקול רם: "כל המזכיר את הרשע ואינו מקללו, אין אלוהי אברהם בעזרו".

בהקשר זה יש להוסיף שלפעמים כשהיה מדבר על יהודי רשע היה אומר: "הוא מן הצדיקים..."

עֲשׂוּ וּלְבַן

ידוע שבני תימן השתמשו בפסוק "הלעיטני נא מן האדם האדם הזה" (בראשית כה, ל) כשביקשו לאכול אוכל שצבעו אדום.¹⁰⁰ ובפרט כשביקשו לטעום מהקוניאק. מארי חיים היה קורא לקוניאק "עשו" על שם שהיה עשו אדמוני ואף נקרא אָדום. בהתאם לזה לעראק היה קורא "לבן".

הָרָשָׁה שֶׁל שִׁינָה

כשמארי חיים רצה להסביר מדוע אחד המתפללים קם מאוחר ולא השתתף בתפילה, היה אומר "יש לו הָרָשָׁה שֶׁל שִׁינָה".

¹⁰⁰ ראה משה גברא, כי במקלי – מן ההווי וההומור של יהודי תימן, עמ' 114.

הברכה בשעת פרידה

לסיום, מצאתי לנכון להעתיק כאן את ברכתנו שהיה מברך אותי כשהייתי נפרד ממנו: "ה' יעזור לך, יציל אותך מכל צרה וצוקה, ישלח לך רפואה שלמה, יאריך ימים בטוב ושנותיך בנעימים, ויסייע אותך על מעשה רצונו".